

Literaire revolutie of rimpeling in het literatuur(onderwijs)landschap?

**Over *chocolate covered broccoli* en andere gevolgen van de medialisering van
literatuur(onderwijs)**

Eline Dragt 3334147

Masterscriptie Educatieve Master Nederlands

1^e Begeleider Dr. F.R.W. Stolk

2^e Begeleider Dr. E.W. van der Knaap

29 juni 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 4
Inleiding	p. 5
Theoretisch kader	p. 9
1. Het literaire veld	p. 9
1.2 Afbakening media en nieuwe media	p. 11
1.3 Veranderde posities op het literaire veld	p. 12
1.3.1 Auteur en nieuwe media	p. 13
1.3.1.1. Het heft in eigen hand	p. 13
1.3.1.2. Succesvolle inzet sociale media en de auteur	p. 15
1.3.1.3. Auteurs bekritisieren sociale media	p. 16
1.3.2. Digitale literatuur ontstaan door nieuwe media	p. 19
1.3.2.1. Intertekstualiteit en nieuwe media	p. 21
1.3.2.1.1 Crossmediale projecten	p. 22
1.3.2.2 Romanpersonages komen tot leven op het internet	p. 23
1.3.3. Literatuurkritiek en nieuwe media	p. 24
1.3.3.1 Lekenliteratuurkritiek	p. 24
1.3.3.2. Gevestigde literatuurkritiek op het net	p. 28
1.3.4. Digitalisering en de uitgever	p. 29
1.3.5. Nieuwe media en de lezer	p. 31
2. De gevolgen van de digitalisering	p. 33
2.1 De media als extensies van het menselijk lichaam	p. 33
2.2 Cultuuromslag	p. 35
2.3 De digitale beïnvloeding van ons brein	p. 38
2.3.1. De digitale beïnvloeding van media	p. 41
3. Nieuwe media in het literatuuronderwijs	p. 44
3.1 Kruisbestuiving	p. 45
3.2 Succesfactoren voor implementatie nieuwe media	p. 45
3.3 Gamestructuur en literatuur	p. 47
3.4 Onderwijsdoel literatuuronderwijs verandert	p. 48
3.5 Lezen van beeldscherm of papier en leesapparatuur	p. 50
4. Onderzoeksvraag	p. 52
4.1 Onderzoeksmethode	p. 53
4.2 Proefpersonen	p. 53
4.2.1. Een korte beschrijving van de interviewkandidaten	p. 54

4.3 Materiaal	p. 55
4.4 Procedure	p. 56
4.5 Discussie	p. 56
5. Conclusie	p. 62
6. Aanbevelingen	p. 64
6.1 Aanbevelingen aangaande nieuwe media in het literatuuronderwijs	p. 64
6.2 Aanbevelingen aangaande vervolgonderzoek	p. 65
Bibliografie	p. 66
Bijlage 1 Toepassingen van nieuwe media en literatuur	p. 77
Bijlage 2 Succesbepalende factoren bij invoering van digitale middelen	p. 83
Bijlage 3 Interviewvragen	p. 84
Bijlage 4 Resultaten Interview	p. 90

Voorwoord

Na een studie communicatiemanagement en een Bachelor Nederlandse Taal en Cultuur Studies aan de Universiteit van Amsterdam heb ik een aantal jaar gewerkt voor verschillende tijdschriften. Tijdens mijn werk dacht ik vaak terug aan de enerverende stage die ik tijdens mijn Bachelor liep bij het Christelijk Gymnasium Utrecht. In september 2011 begon ik daarom blij verheugd aan de Educatieve Master Nederlands.

Met name de tutorial 'Arnon Grunberg: de schrijver als fenomeen, de literatuur als evenement', heb ik met veel belangstelling gevolgd. Dikwijls fietste ik 's avonds euforisch naar huis na één van de colleges waarin nieuwe inzichten over Grunbergs literatuur en literatuuropvatting aan bod waren gekomen. De vakken literatuuronderwijs en historische literatuur op school volgde ik ook met veel interesse.

Mijn masterscriptie besloot ik te schrijven binnen het terrein van de letterkunde en het literatuuronderwijs. Na lichte twijfel over een invalshoek die raakte aan het reformatorisch literatuuronderwijs, besloot ik het toch over een andere boeg te gooien en mij te richten op de veranderingen die nieuwe media binnen de literatuur teweeg brengen. Dit dynamische onderwerp heeft mij de afgelopen maanden langs veel uiteenlopende vormen en uitingen van literatuur gevoerd. Zeker is dat literatuur volop in beweging is, mede dankzij de invloeden van de digitalisering. Ook ik had af en toe moeite het immer lonkende Facebook te weerstaan. Terug 'bij de scriptieles' was het verhelderend om te lezen over de uiteenlopende opvattingen over de veranderingen die internet te weeg kan brengen.

Graag wil ik Fabian Stolk bedanken voor de kritische blik op mijn scriptie en de interessante inzichten met betrekking tot het onderwerp. Ook wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor het meedenken over mijn scriptie. In het bijzonder denk ik hierbij aan Funs Seelen en Anne Jan Dragt voor de extra inspiratie en motivatie.

Eline Dragt

Utrecht, 29 juni 2012

Inleiding

Literatuur en literatuuronderwijs veranderen onder invloed van de opkomst van de informatietechnologie. E-boeken, literaire blogs, online literatuurkritiek en digitale interactie tussen auteur en lezer, uitgever en lezer, auteur en literatuurkritiek tieren welig op het literaire veld.

Ook binnen het literatuuronderwijs, een belangrijke speler op het literaire veld, vindt kruisbestuiving plaats door nieuwe media. Getuige YouTube, waarop leerlingen verfilmingen plaatsen van gedichten, bijvoorbeeld *Julia* van Rhijnvis Feith¹ en *social media* als Edmodo,² een online community, die speciaal zijn ontworpen voor het (literatuur)onderwijs. De verbanden tussen bestaande literatuur en nieuwe media zijn legio.

Maar wat zijn de gevolgen van deze 'indringer' binnen de literatuur en het literatuuronderwijs? De verhoudingen tussen auteur, uitgever, criticus en lezer veranderen door de nieuwe media. Auteurs kunnen tegenwoordig bijvoorbeeld, zonder tussenkomst van een uitgever, hun nieuwe werk als e-boek uitbrengen. De distributie en promotie verzorgen zij zelf, deze functies van de uitgever worden zo overgenomen door de auteur. Websites als Tenpages.com bieden de auteur tevens de mogelijkheid om zelf geldschieters te vinden voor een manuscript. Ook binnen de literatuurkritiek is veel veranderd: de gevestigde kritiek heeft niet langer een monopoliepositie als het gaat om de bespreking van literatuur. Een bloeiende nieuwe tak, de lekenkritiek, heeft zijn weg gevonden op het internet.

De nieuwe media laten de oude niet met rust, zei mediawetenschapper Marshall McLuhan al treffend in *Understanding Media: the Extantions of Man* (1964):

'Een nieuw medium is nooit een toevoeging aan een oud medium en het laat evenmin het oude met rust. Nooit laat het na de oudere media te onderdrukken tot het nieuwe vormen en configuraties voor ze vindt.'³

Zo vertoonden de eerste internetpagina's qua opmaak veel overeenkomsten met kranten, tijdschriften en boeken. Tegenwoordig is een omgekeerde tendens zichtbaar,

¹ YouTube verfilming van het gedicht *Julia* van Rhijnvis Feith door leerlingen van het Christelijk Gymnasium Utrecht in november 2011. <<http://www.youtube.com/watch?v=hTRTXsFHhly>>

² Edmodo, een online community, stelt de Facebook voor het onderwijs te zijn. <www.edmodo.com>.

³ In deze scriptie is de Nederlandse vertaling gebruikt van McLuhans werk *Understanding media. The extantions of man*: McLuhan, M., *Media begrijpen. De extensies van de mens*. Krit. editie bezorgd door Terrence Gordon. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds 2002, p. 197.

stelt Nicholas Carr⁴: De lezer van een artikel wordt gewezen op een nieuw of aanverwant onderwerp via een kort tekstje met een pakkende kop, ook integreren auteurs andere media in hun boeken. De hyperlinkstructuur, die zo kenmerkend is voor het internet, duikt ook op in traditionele gedrukte teksten. De aard van literatuur verandert hierdoor: waren literaire werken voorheen nog monomediaal, door de verstrengeling met nieuwe media zijn multimediale projecten in opkomst.

Het multimediacomplex van auteur Rick de Gier is bijvoorbeeld tot stand gekomen door de verstrengeling van literatuur en nieuwe media op het gebied van vorm en inhoud. De Gier plaatste een filmpje op YouTube van een optreden van de band Ponoka, dat hij beschreef in zijn boek *Nineve* (2011). Ook heeft hij een soundtrack-cd aan *Nineve* toegevoegd, de titels van de songs zijn tevens hoofdstuktitels van zijn roman. Inhoudelijk spelen de media ook een rol in het werk van De Gier: het hoofdpersonage probeert zich, door op te gaan in muziek en videofilms, los te worstelen van zijn religieuze milieu.

De *book-app* van Sidney Vollmers werk *Alles ruikt naar chocola* (2011), is een ander voorbeeld van een multimediacomplex: de lezer kan, terwijl hij het boek digitaal leest op *smartphone* of *e-reader*, alle referenties aan muzieknummers en popartiesten 'aantikken' en vervolgens de muziek beluisteren of meer informatie over bijvoorbeeld The Rolling Stones lezen. De aandacht van de lezer wordt zo telkens afgeleid van het verhaal in het boek, met als gevolg dat de lezer zijn focus kwijtraakt en voor hij het weet 10 seconden nadat hij het boek heeft gepakt iets heel anders leest dan de tekst waarmee hij ooit begon.

Er gebeurt dus meer dan enkel de toevoeging van nieuwe media aan bestaande gedrukte media. Marshall McLuhan benadrukt dat het gaat om de verandering die het oude medium doormaakt door de komst van nieuwe media. Het oude medium wordt anders gelezen, vaak niet meer lineair, zoals voorheen gebruikelijk was, maar *scannend*. De lezer kiest zelf een 'leespad' door het woud van referenties, verwijzingen en hyperlinks die hij onder het lezen tegenkomt. De lezer is dus de regisseur van hetgeen hij leest, al heeft de auteur dit op zijn beurt mede bepaald door te kiezen voor verwijzingen naar bijvoorbeeld De Rolling Stones in plaats van The Beatles.

En hoe ontwikkelt het karakter van de dragers van de tekst zich? Digitale initiatieven als 'de TwitterRoman'⁵ en de digitale gedichten van Tonnus Oosterhoff⁶

⁴ Carr, N., *Het ondiepe. Hoe onze hersenen omgaan met het internet*. Amsterdam: Maven Publishing B.V. 2002, p. 122.

⁵ Website die ten grondslag ligt aan de TwitterRoman, een initiatief van Ronald Giphart en Tim Overdiek <<http://tweetroman.nl/>>

⁶ Website met digitale gedichten van Tonnus Oosterhoff <<http://www.tonnusoosterhoff.nl/>>

tonen aan dat er nieuwe literaire vormen ontstaan door de 'nieuwe media'. Deze media bepalen als digitale dragers de vorm en inhoud van literaire uitingen. Een TwitterRoman bestaat per definitie uit tweets van 140 tekens, dit is inherent aan het medium Twitter waarmee de roman wordt vervaardigd.

Er zijn uiteenlopende geluiden te horen over de invloed van nieuwe media. Marshall McLuhan sprak zich al vroeg (1964) uit over media en dichtte ze een belangrijke rol toe in *Media begrijpen. De extensies van de mens.* (2002). Nicholas Carr, auteur van *Het ondiepe. Hoe onze hersenen omgaan met het internet.* (2010), stelt dat het internet zorgt voor veranderingen in de structuur van de hersenen. De hyperlinkstructuur van het internet heeft neurologische gevolgen voor ons brein, het zorgt ervoor dat we sneller afgeleid zijn van taken en minder in staat om geconcentreerd te werken. Alessandro Baricco signaleert in *De barbaren* (2011) een culturomslag: Tal van kennisgebieden als wijn, voetbal en boeken, die voorheen nog bestudering en verdieping vereisten, zijn steeds toegankelijker voor jan en alleman. Dit komt doordat er devaluatie van kennis plaatsvindt, kennis is minder belangrijk geworden. De nieuwe cultuur vereist weinig diepgang van de mens, 'toegankelijkheid' wordt de norm. Deze visies bieden een brede kijk op de veranderingen die de nieuwe media tot gevolg hebben.

Dat er kruisbestuiving bestaat tussen literatuur(onderwijs) en nieuwe media valt niet langer te ontkennen. De vragen rijzen: *Wat zijn de veranderingen die nieuwe media teweegbrengen op het literaire veld? En: Hoe is het gesteld met de inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs en levert de praktijk steun voor de veronderstellingen over condities en effecten ervan die in de beschouwende literatuur worden geformuleerd?* Die onderzoeksvragen liggen ten grondslag aan deze masterscriptie. Bij de tweede vraag richt ik mij op het literatuuronderwijs voor het havo/vwo, aangezien ik in de toekomst als eerstegraads docent les zal geven aan deze doelgroep.

Deze scriptie is tweeledig: naast het literaire veld wordt ook de toepassing van nieuwe media binnen het literaire onderwijsveld bestudeerd. Literatuuronderwijs is dé speler op het Nederlandse literaire veld die literaire socialisatie en canonvorming tot gevolg heeft en tevens een belangrijk onderzoeksgebied vormt binnen de Educatieve Master Nederlands, waar deze masterscriptie deel van uitmaakt.

De scriptie heeft een overwegend descriptief karakter: ik beschrijf welke digitale ontwikkelingen er op het literaire- en het literatuuronderwijsveld plaatsvinden en hoe de nieuwe media in de lespraktijk worden toegepast. Er wordt in het (literatuur)onderwijs steeds vaker gebruik gemaakt van digitale middelen, getuige de zogenaamde elektronische leeromgevingen (ELO's), waarop docenten opdrachten

plaatsen en leerlingen opdrachten inleveren. Daarnaast maken docenten gebruik van inhoudelijke digitale instrumenten als de site Dichtvorm.nl, waarop korte animatiefilms van klassieke en moderne gedichten te vinden zijn.⁷ De site biedt bijbehorende lespakketten aan voor de disciplines poëziegeschiedenis, kunstgeschiedenis en animatie.

Middels empirisch onderzoek bevraag ik vervolgens docenten over hun praktijkervaringen met nieuwe media in het literatuuronderwijs; tevens zal ik docenten die (nog) niet met nieuwe media werken, vragen naar de barrières waar zij tegenaan lopen op het gebied van nieuwe media. Deze resultaten geven een beeld van de manier waarop de geïnterviewde docenten omgaan met nieuwe media in het literatuuronderwijs. De aanbevelingen die hieruit volgen, kunnen in het literatuuronderwijs worden gebruikt voor een succesvolle toepassing van nieuwe media.

⁷ Website met animatiefilms van klassieke en moderne gedichten.
<<http://www.dichtvorm.nl/flaatjes/main.htm>>

Theoretisch kader

In dit theoretisch kader ga ik in op de werking van het literaire veld, hierbij maak ik gebruik van Bourdieu's *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (1989). Door de klassieke hiërarchie van het literaire veld te bestuderen kan vervolgens inzichtelijk worden gemaakt hoe de verhoudingen binnen de literatuur kunnen veranderen.

1. Het literaire veld

Pierre Bourdieu schetst de werking van het culturele veld. Hij maakt hierbij nauwelijks onderscheid tussen de wereld van literaire-, theater, cinema-, of schilderkunst. Voor deze scriptie wordt zijn werk echter bekeken door 'een literaire bril'.

Wat het culturele veld onderscheidt van andere, bijvoorbeeld zakelijke velden, is volgens Bourdieu dat 'commerciële belangen' pertinent worden afgewezen. In beginsel kan er alleen 'symbolisch kapitaal' bestaan.⁸ Onder dit kapitaal kan volgens Bourdieu enkel 'het naam maken' of opbouwen van een reputatie worden gerekend. Dit is de enige manier om binnen de kunstwereld kapitaal te vergaren.

'Een dergelijke naam vormt een kapitaal van consecratie dat op zijn beurt in staat is om objecten (via het effect van een handelsmerk of signatuur) en personen (door middel van publicaties, exposities, enzovoort) te consacrer en een bepaalde waarde te geven, waarna het zich vervolgens meester kan maken van de winst die deze operatie oplevert.'⁹ (Bourdieu 1989: 248)

Bourdieu stelt dat deze consecratie of 'het proces van reputatie maken', niet alleen aan de maker van een kunstwerk is toe te schrijven. De auteur en de andere spelers - de uitgever, de literatuurcriticus, de consument, het literatuuronderwijs en de boekhandel - zorgen gezamenlijk voor de reputatie van een werk en een auteur. Deze reputatie is afhankelijk van de uitgeverij waar een werk wordt uitgegeven, het (literaire) medium waarin het werk door een bepaalde criticus wordt besproken, de consument die het werk van waarde voorziet en de boekwinkel die het werk op een bepaalde wijze promoot. Dit literaire veld kenmerkt zich door continue strijd, waarbij 'onbaatzuchtigheid' ten opzichte van geld, een belangrijke rol speelt. Die onbaatzuchtigheid is echter niet waarom wordt gestreden. Het gaat om de onderscheidende kenmerken waardoor een nieuwe groep een geconsacreerde reputatie

⁸ Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep 1989, p. 247.

kan opbouwen die dominant wordt, ten koste van de positie van de groep die eerst dominant was.

‘Het is de strijd *zelf* die de geschiedenis van het veld maakt, het is door deze strijd dat zij een dimensie in de tijd krijgt. (...)

Het is een strijd tussen de producenten met een dominante positie die continuïteit, stabiliteit en reproductie voorstaan, en nieuwkomers die belang hebben bij discontinuïteit, onbestendigheid en revolutie. Iemand die naam maakt, laat zich opmerken, wordt herkend en vindt erkenning voor het feit dat hij iets *anders* produceert dan zijn collega's, en met name de meest geconsacreeerden onder hen.’

(Bourdieu 1989: 275)

De uitgever heeft de auteur, al dan niet via tussenpersonen, ‘ontdekt’. Hij zal alleen auteurs tot zijn stal toelaten in wie hij vertrouwen heeft, die hij bij zijn symbolisch kapitaal of reputatie vindt passen en die de potentie hebben om door een (breed) lezerspubliek te worden gelezen. Daarbij legt de uitgever zijn eigen ‘symbolische kapitaal’ in de waagschaal. Hij krijgt van tevoren niet de garantie dat ook het leespubliek geïnteresseerd is in de auteur en het werk zal gaan lezen. De uitgever voorziet de literaire werken tevens van commerciële waarde: hiermee is hij dus in strijd met het basisprincipe van het literaire veld dat enkel om ‘symbolisch materiaal’ draait.

Een andere groep spelers op het veld vormen de literatuurcritici. Net als de uitgevers ‘ontdekken’ zij auteurs en zorgen zij er via recensies voor dat lezers boeken (wel of niet) gaan lezen. Een recensie of een recensent kon voorheen cruciaal zijn: criticus Kees Fens kon de reputatie van een literair werk of auteur maken of breken, en het tot literatuur verheffen of als lectuur door het leven laten gaan. Dit had hij te danken aan zijn eigen onschendbare reputatie van gezaghebbend literatuurcriticus. Na zijn dood heeft geen enkele criticus die bijzondere reputatie op het gebied van de literatuurkritiek van Fens kunnen evenaren.

Ook de consument vervult een rol in het ‘consacrerem’ van een literair werk of een auteur, door diens werk te kopen of te lezen ‘en er subjectief of objectief iets van hun eigen waarde aan toe te voegen’. (Bourdieu 1989: 252)

Het literatuuronderwijs en de literatuurwetenschap worden niet genoemd in *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (1989), maar ook deze instituties spelen een belangrijke rol in de verwezenlijking van de reputatie van een literair werk. Waar Bourdieu in zijn artikel voornamelijk schrijft over het consacrerem van nieuwe werken houden literatuuronderwijs en –wetenschap zich vooral bezig met reeds geconsacreeerd

werk, de canonvorming en de literaire socialisatie via dat werk. De waarde van een literair werk wordt niet enkel bepaald door de auteur.

‘Waar reputaties wel van afhangen is het hele productieveld, of anders gezegd het systeem van objectieve relaties tussen al deze personen en instellingen en de arena waarin gestreden wordt om het monopolie op het vermogen tot consecratie. Het is dit veld waar de waarde van kunstwerken en het geloof in die waarde voortdurend opnieuw bepaald worden.’ (Bourdieu 1989: 252)

De waarde van een werk of auteur stopt niet bij de consecratie. Het literatuuronderwijs en de –wetenschap zorgen er nadien voor dat een werk wel of niet wordt toegevoegd aan de canon en geven leerlingen of studenten de opdracht het literaire werk ook later nog te lezen.

1.2 Afbakening media en nieuwe media

De afbakening van de term media, die ik in deze scriptie hanteer, ontleen ik aan *Mens en media: een introductie tot de massacommunicatie* (1996) van communicatiewetenschapper Guido Fauconnier. Hij omschrijft ‘massamedia’ als volgt:

‘Massamedia zijn media die boodschappen omzetten in tekens en signalen die openbaar kunnen worden ontvangen (via een kanaal).’¹⁰

Binnen deze afbakening vallen kranten, tijdschriften, boeken, televisie, radio en film.

Ook moet er een definitie van ‘nieuwe media’ worden vastgesteld. De term is ambigu, want, zo stelt hoogleraar nieuwe media Jan Simons, deze ‘nieuwe media’ worden ooit weer opgevolgd door andere media.¹¹ Jan van Dijk, eveneens hoogleraar nieuwe media, concludeert dat de terminologie door de jaren heen aan verandering onderhevig is: sprak men in de jaren tachtig nog voornamelijk van automatisering, in de jaren negentig worden met name de termen ‘informatisering’ en ‘informatietechnologie’ gebezigd.¹²

Simons noemt in *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media* (2002) de eenentwintigste eeuw de eeuw van de ‘netwerken’. Hij stelt vast dat er gaandeweg meer

¹⁰ Fauconnier, G., *Mens en media: Een introductie tot de massacommunicatie*. 4^e dr. Leuven/Apeldoorn: Garant 1995, p. 49.

¹¹ Simons, J., *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2002, p. 51.

¹² Dijk, J.A.G.M. van, *De netwerkmaatschappij: sociale aspecten van nieuwe media*. 4^e dr. Alphen aan de Rijn: Samsom 2001, p. 9.

vraag is gekomen naar 'communicatiemedia'. Het belangrijkste kenmerk van nieuwe media lijkt volgens hem 'interactie' te zijn. Ging het in de jaren tachtig en negentig nog voornamelijk om de techniek, tegenwoordig gaat het vooral om de menselijke actie en reactie, waarvoor nieuwe media als blogs, YouTube, Facebook en Twitter uitermate geschikt zijn. (Simons 2002: 53)

Tien jaar nadat Simons zijn artikel publiceerde, zien we in 2012 de zogenaamde 'communicatiemedia' terug in de termen 'social media' of 'social network sites'. De term 'social media' wordt door Danah M. Boyd en Nicole B. Ellison in 'Social Network Sites' (2007) als volgt uitgelegd:

'We define social network sites as web-based services that allow individuals to (1) construct a public or semi-public profile within a bounded system, (2) articulate a list of other users with whom they share a connection, and (3) view and traverse their list of connections and those made by others within the system. The nature and nomenclature of these connections may vary from site to site.'¹³

Bovenstaande definities, die door de jaren heen de revue hebben gepasseerd, vormen tezamen een afbakening van het begrip 'nieuwe media' in deze scriptie. Hieronder vallen media als Facebook, Twitter en Google+ maar ook sms, apps, YouTube en de media die speciaal op het onderwijs zijn gericht als Edmodo, www.lezenvoordelijst.nl, etc.

1.3 Veranderde posities op het literaire veld

De infiltratie van de nieuwe media heeft gevolgen voor alle spelers op het literaire veld. Er zijn veranderingen gaande waarbij sommige posities wankelen en andere juist meer bewegingsmogelijkheden krijgen op het literaire veld. Valerie Frissen, hoogleraar ICT en Sociale Verandering bij de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam, verwoordt het als volgt, in het artikel 'Digitalisering in het culturele domein: van e-cultuur naar zwart gat?' (2009):

'Digitale media geven culturele en creatieve expressie een ander gezicht, zetten de klassieke verhoudingen op zijn kop en dwingen nieuwe manieren van werken af, aldus de Raad [voor Cultuur in 2003]. Dit betekent dat de culturele sector zichzelf in zekere zin opnieuw moet uitvinden.'¹⁴

¹³ Boyd, D. M. & N. B. Ellison, 'Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship'. In: *Journal of computer-mediated communication*. 13, nr. 1 2007, p. 211.

¹⁴ Frissen, V., 'Digitalisering in het culturele domein: van e-cultuur naar zwart gat?' In: Kranendonk J. van, e.a., *Cultuur en media in 2015*. Amsterdam: Ministerie van OCW/Boekmanstudies 2009, p. 23.

Door het grote aanbod van literaire websites en digitale initiatieven op literair vlak is het ondoenlijk om ze allemaal in deze scriptie te bespreken. Daarom volgt hier een impressie van nieuwe media-initiatieven die kunnen leiden tot andere verhoudingen op het literaire veld.

1.3.1 Auteur en nieuwe media

1.3.1.1. Het heft in eigen hand

Bij een aantal nieuwe digitale publicatie-initiatieven van boeken, wordt het belang van de auteur vergroot, terwijl het belang van de uitgever kleiner wordt. In het artikel 'En nu de barricaden op!' uit NRC Handelsblad (2009), raadt Marcel Möring auteurs aan hun werk zelf als e-boek op internet te plaatsen. Zo vergaren auteurs het geld dat anders naar uitgever of boekhandel zou gaan. Als experiment plaatste Möring zijn werk *East Bergholt* als e-boek online. In één week tijd werden ongeveer duizend exemplaren van het werk gedownload.¹⁵ Möring zet zo uitgever en boekhandel buitenspel.

Op een soortgelijke manier omzeilt Leon de Winter de uitgever bij het schrijfproces maar ook bij de verkoop van zijn nieuwe project *Het vrije westen*. Tijdens een reis door Amerika doet De Winter via zijn blog verslag van de actuele ontwikkelingen van de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Ondertussen kunnen lezers, na betaling van 30 euro, De Winters reisimpressies, columns, artikelen lezen, het uiteindelijke boek *Op zoek naar de Amerikaanse droom* verkrijgen, (dat in 2013 af zal zijn), en zelfs ideeën opperen die als basis kunnen dienen voor nieuwe columns of artikelen van De Winter. De auteur tekent de verhalen, mits interessant genoeg, op en is dus de verteller van de verhalen van de lezers. Tegelijkertijd schrijft de lezer zelf mee aan het boek en wordt hij zo een wezenlijk onderdeel van het schrijfproces.¹⁶

Bovengenoemd financieringsprincipe, *crowdfunding* genaamd, waarbij de lezer investeert in een literair werk voordat het af is, vereist van de lezer overtuiging van of vertrouwen in de reputatie van de auteur. De lezer zet anders zijn geld op het spel met het risico dat het boek waarvoor hij heeft betaald niet goed is of zelfs niet afkomt. Bourdieus basisprincipe van het literaire veld, waarbij enkel symbolisch kapitaal van belang is en een taboe heerst op commerciële belangen, is hier in het geding. Geld was volgens Bourdieu een laaghartig principe dat geen rol kon of mocht spelen als kapitaal

¹⁵ Pelkman, M., 'Gratis ebook Möring 1000 keer gedownload'. 11/09/2009.
<http://www.ereaders.nl/11090903_gratis_ebook_moring_1000_keer_gedownload>

¹⁶ Winter, L. de, 'Welkom bij het vrije westen'. <<https://www.hetvrijewesten.nl/welkom-bij-het-vrije-westen/>>

bij het culturele veld. *Crowdfunding* draait echter per definitie om het genereren van geld, in dit geval doordat de auteur de lezer ziet in de rol van investeerder. De principes die golden volgens Bourdieu lijken anno 2012 te wankelen en te verschuiven. Geld en commerciële belangen spelen tegenwoordig een belangrijke rol naast de reputatie van de auteur.

Het risicovolle 'geloof in de auteur', dat in het klassieke literaire veld was voorbehouden aan de uitgever, wordt nu overgenomen door de lezer. Ook de auteur, die de promotie van zijn werk voorheen aan de uitgever overliet, begeeft zich op onbekend terrein door deze commerciële activiteiten op zich te nemen. Er is sprake van deprofessionalisering: de lezer en auteur begeven zich op onbekend terrein en naderen elkaar dichter dan ooit. De lezer heeft de uitgever niet langer nodig als link met de auteur maar kan zelf direct met hem mailen. De functies geldschieter en intermediair behoren niet langer zonder meer aan de uitgever toe.

Crowdfunding is ook het financieringsprincipe van de website Tenpages.com, een nieuw intermediair tussen auteurs en investeerders. De gebruiker maakt een profiel aan van auteur of investeerder of neemt beide rollen tegelijkertijd aan. Het is mogelijk om onder een pseudoniem te opereren. De auteur kan zijn manuscript op de website plaatsen waar potentiële investeerders het kunnen lezen en er vervolgens in kunnen investeren.

Er zijn restricties verbonden aan Tenpages.com. Als het project niet succesvol is, verdwijnt het na vier maanden van de site. Voldoet het project wel aan het vereiste: een verkoop van minimaal 2.000 aandelen à € 5,- in de eerste vier maanden dat het online staat, dan krijgt de auteur een startkapitaal om zijn werk in acht maanden te voltooien onder begeleiding van een redacteur. De auteur ontvangt een klein percentage van de nettoprijs per verkocht boek. De aandeelhouder die investeert kan ook een uitgeverij zijn.

Tenpages is echter geen volwaardige uitgeverij, het gaat de organisatie voornamelijk om het organiseren van het geld voor een bepaald boek. Er wordt geen symbolische waarde toegekend aan het boek, zoals een traditionele uitgeverij wel doet. De uitgever beoordeelt eerst of hij het werk kwalitatief goed vindt en besluit het daarna pas uit te geven. Tenpages kijkt enkel of er genoeg geldschieters zijn om de publicatie van het boek te kunnen bekostigen en kent geen waardeoordeel toe aan het boek. Voor debutanten is het lastig om geldschieters te vinden voor hun debuut, intermediair Tenpages kan een uitkomst zijn voor het vinden van investeerders.

Hoewel de meeste literaire werken nog de klassieke route van auteur naar uitgever en criticus tot lezer bewandelen, kunnen deze nieuwe ontwikkelingen, als

Tenpages.com, op termijn een bedreiging vormen voor het monopolie van de traditionele uitgever. Als auteur en lezer elkaar weten te vinden zonder zijn bemiddeling, lijkt zijn taak door andere spelers te worden vervuld, hij lijkt overbodig geworden. De interactieve en sociale aspecten van de nieuwe media zijn hier debet aan. Voorheen hadden auteur en lezer nagenoeg geen middelen om met elkaar in contact te komen of op elkaar te reageren. Dankzij digitale initiatieven als blogs, intermediairs als Tenpages en sociale media zijn er legio nieuwe communicatiemiddelen voor beide partijen bijgekomen.

Maar staan deze nieuwe werkwijzen niet haaks op het basisprincipe van het literaire veld? Het is immers niet mogelijk om slechts de maker van het werk de reputatie van dat werk te laten bepalen, betoogde Bourdieu: consecratie van een werk geschiedt pas door 'het te ontdekken, op de markt te brengen, te exposeren, uit te geven of op te voeren.'¹⁷ De andere instituties op het literaire veld waren in Bourdieu's filosofie onontbeerlijk. Bij *crowdfunding* dragen slechts twee partijen bij aan de consecratie van een werk of auteur.

Ook bij het voorbeeld van De Winters project *Het vrije westen* worden de posities van uitgever en criticus buiten beschouwing gelaten. De Winter noemt het project niet voor niets 'een experiment' op zijn website, het is echter wel een experiment waarvan hij denkt dat het een goede kans van slagen heeft, anders was hij er niet aan begonnen. Het literaire veld zoals Bourdieu het in 1968 beschreef, lijkt op zijn grondvesten te schudden, mede dankzij de digitale initiatieven maar ook omdat de hiërarchie die toentertijd heerste is verdwenen dan wel veranderd. Het is niet langer vanzelfsprekend dat literaire werken altijd door alle partijen, auteur, uitgever, criticus en lezer van waarde worden voorzien. Valerie Frissen signaleert al in 2009:

'Deze verschuivingen (hebben) tot vele interessante voorbeelden van culturele innovatie en creatieve bedrijvigheid geleid. Ook kunstenaars laten zich inspireren door het internet en zien dat als een nieuw platform om hun creatieve producten of halffabricaten op aan te bieden.' (Frissen 2009: 27)

1.3.1.2. Succesvolle inzet sociale media en de auteur

Neerlandicus Jeroen Dera signaleert in het artikel 'Welke rol spelen sociale media in het literaire debat' (2012) dat auteurs het internet steeds meer als 'positioneringsmedium'

¹⁷ Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep 1989, p. 250.

gebruiken.¹⁸ Hij onderscheidt drie categorieën van rollen die sociale media kunnen spelen voor de auteur.

Allereerst noemt hij het sociale medium als pr-strategie. Dera doelt daarbij op auteurs die Facebook en Twitter gebruiken om hun lezers te informeren over de actuele stand van zaken rond een boek, (nominaties voor) literaire prijzen of hun persoonlijke beslommeringen.

De tweede categorie die Dera signaleert is het sociale medium als debatplaats. Dera toont aan dat veel debatten zich verplaatsen van gedrukte naar digitale media. De sociale media zijn hier bij uitstek geschikt voor, volgens Dera, Facebook biedt zijns inziens auteurs de mogelijkheid op actuele onderwerpen te reageren. Het verschil met de oude situatie is dat het publiek bij het literaire debat in gedrukte media maar moest afwachten of het iets vernam van dit debat. Briefwisselingen tussen auteurs kunnen gemakkelijk aan het oog van de lezer worden onttrokken. De sociale media bieden over het algemeen meer mogelijkheden voor de lezer om mee te lezen met het debat en zelfs mee te discussiëren. Tenzij het debat zich op beveiligde profielpagina's afspeelt.

Ten slotte stelt Dera dat het sociale medium ook als expositieruimte kan fungeren. Auteurs etaleren hun werk, poëzie, foto's, maar ook andermans teksten of materiaal van auteurs die zij bewonderen op hun eigen Facebookpagina. Sociale media bieden zo ook 'ruimte voor poëtische reflectie,' meent Dera.

1.3.1.3. Auteurs bekritisieren sociale media

Uit het bevlogen blogbetog *Killing Twitter* van Dirk van Bastelaere, blijkt dat niet iedereen even gecharmeerd is van het medium waarop een mening in 140 tekens kan worden verkondigd. 'Twitterature' (literatuur via Twitter) wil volgens Van Bastelaere aantonen dat 'gewoon lezen niet gewoon meer is', 'lezers' zouden niet langer bereid zijn meer dan 140 tekens te lezen. Uitgeverijen zijn, volgens de auteur, de grote boosdoeners van de vertwittering van de literatuur. Zij zetten auteurs aan tot het digitaal reclame maken voor hun literaire werk, enkel met het oog op economisch gewin. Dit werkt volgens hem misleiding van de lezer in de hand want laatstgenoemde ziet de *tweets* niet als reclame. Van Bastelaere hekelt tevens

'de suggestie van authenticiteit: De suggestie wordt gewekt dat je via tweets een kijkje achter de schermen van de schrijver kunt krijgen, een voorproefje van zijn wereld- en mensbeeld'¹⁹

¹⁸ Dera, J., 'Welke rol spelen sociale media in het literaire debat'. Op de website van *Ons Erfdeel* 06/03/2012.

Dit druist in tegen Jeroen Dera's conclusie dat het sociale medium als expositiepodium een beter begrip van de literatuuropvatting en bedoelingen van een auteur tot gevolg zou kunnen hebben. (Dera 2012: 6) Volgens Van Bastelaere is het idee dat tweets een 'glimp van de persoon achter de schrijver' geven enkel suggestief. Van Bastelaere stelt dat de lezer de opvattingen van de auteur uit zijn literaire werk dient te halen. Omdat hij het medium waardeloos vindt houdt hij zich er verre van, toch wil Van Bastelaere zijn kritiek uiten ten opzichte van de heersende moraal die volgens hem rond het medium geldt.

'Mij gaat het om de trend, het fenomeen dat iedereen die niet meedoet aan de hype tegenwoordig per definitie gedateerd heet te zijn, en om de vooronderstellingen over jongeren en lezen die eraan ten grondslag liggen. Namelijk dat jongeren niet willen lezen, en zo stom zijn dat ze pas wanneer literatuur tot hapklare brokken wordt gedegradeerd, in vervoering kunnen raken. En dit in een medium dat, zo hebben alle onderzoeken aangetoond, meer gebruikt wordt door vijftigers dan door de jongeren zelf.' (van Bastelaere)

Zoals het een betoog op een blog betaamt, roept Van Bastelaere's 'Killing Twitter' reacties op. Arnoud van Adrichem, dichter, uitgever en medeoprichter van De Reactor en de weblog Ooteoote, beticht Van Bastelaere ervan 'kwaliteit en kwantiteit met elkaar te verwarren' en er een 'benauwde definitie van literatuur' op na te houden. (Van Adrichem) Tevens stelt hij dat tweets vanuit het deconstructivistische denken van Jacques Derrida kunnen worden benaderd. Ook kattenbelletjes, gekrabbel bij teksten, tekst tussen haakjes en voetnoten werden door Derrida op deconstructivistische wijze geanalyseerd. Van Adrichem stelt:

'Wie de tweets van een schrijver serieus neemt en ze leest als – weliswaar parasitaire – kanttekeningen bij zijn teksten, zal zien dat die de architectuur en economie ervan danig kunnen verstoren. Anders gezegd: die zogenaamd banale of triviale tweets zijn niet extern aan de tekst, ze staan er niet zomaar buiten, maar sluipen de tekst juist op een heel geraffineerde wijze binnen.' (Van Adrichem)

Er lijkt geen consensus te bestaan over de effectiviteit van de inzet van sociale media voor literatuur. Heeft de literatuur eigenlijk wel belang bij sociale media? De meningen lopen sterk uiteen.

¹⁹ Bastelaere, D. van, 'Killing Twitter'. (z.j.) Met annotaties van Arnoud van Adrichem op de website *Alphaville.com*.

Op de literaire weblog *Ooteoote.nl* inventariseert Jan Pollet minder enthousiaste geluiden over sociale media van auteurs Joost Zwagerman, Menno Wigman en Lucas Hüsgen. De auteurs kwalificeren de uitingen die via deze media worden verspreid als gekunsteld, tijd- en energieverwend om te lezen en te schrijven, oppervlakkig en een niet aflatende stroom van informatie.²⁰

Ivo Victoria en Gerwin van der Werf trekken in hetzelfde artikel de wijze in twijfel waarop kunstenaars gebruik maken van sociale media binnen het culturele veld. Victoria beticht veel kunstenaars ervan enkel een bericht te posten om reacties te genereren in plaats van lezers te verwijzen naar 'iets moois'. (geciteerd in Pollet 2012) Aandachttrekkerij is een veelgehoord punt van kritiek ten opzichte van auteurs die zich uiten via Facebook en Twitter. Sociale mediageilheid lijkt zich van veel gebruikers meester te hebben gemaakt, is op te maken uit de kritische citaten in het artikel van Pollet. Niet langer gaat het om de weg te wijzen naar een kunstwerk maar om het vestigen van de aandacht op de acties en gedragingen van de auteur zelf.

Het beeld van een schrijver die alleen over zijn eigen leven en interesses schrijft, is van alle tijden, volgens Maarten Doorman, bijzonder hoogleraar kunstkritiek aan de Universiteit van Amsterdam. Het beeld: 'De schrijver, ooit een visionair en een vertolker van andere werelden, is een zzp'er geworden die erin slaagt het eigen narcisme met een boek te gelde te maken,'²¹ wordt door hem weerlegd. Hij betoogt dat Lord Byron (1788-1824) al voortdurend met zelfexpressie bezig was. Byrons poëzie is niet geheel autobiografisch, maar vertoont wel veel overeenkomsten met zijn eigen bewogen leven. Doorman noemt de dichter William Wordsworth, die zijn beoogde biograaf het recht ontzegde om over zijn leven te schrijven, omdat Wordsworth zich bij nader inzien niet kon vinden in het beeld dat de biograaf van hem wilde schetsen. Al in de romantiek waren auteurs dus sterk bezig met het beeld dat er over hen bestond in de wereld, stelt Doorman. Ook de Grote Drie waren niet gespeend van enig narcisme en vermengden dat, ieder op een eigen manier, met literatuur. Doorman concludeert dat deze 'drang van de schrijver om uitdrukking te geven aan zichzelf' en de veranderde media niet de actuele problemen zijn maar dat

'de literaire kritiek niet voldoende in staat is en te weinig ruimte in die media krijgt om dat onderscheid te maken. (...)

Waar het om gaat is steeds het gesprek over kwaliteit gaande te houden. En dat lukt nooit door media of nieuwe generaties aan te klagen.' (Doorman 2012)

²⁰ Pollet, J.J. 'Schrijvers en sociale media: een overzicht'. Op de site van *Ooteoote* 11/03/2012.

²¹ Doorman, M. "Facebookisering", jonge schrijvers bestaat al eeuwenlang.' In: *de Volkskrant* 14/04/2012.

Gerrit Komrij blijkt zich niet te storen aan de zelfexpressie op het medium Facebook. Hij haalt juist nieuwe inspiratie voor zijn werk uit de 'Facebookmoeheid', getuige zijn gelijknamige column 'Facebookmoeheid' in *NRC Handelsblad*. Hij stelt dat de doemdenkers overtrokken reageren op het medium:

'Heb niet te veel spijt, jongens, van je verspilde tijd. Denk aan al de boeken die we hebben gelezen, al de gedichten, al de verhalen, al de romans, waarvan ons ook geen lettergreep is bijgebleven.'²²

Uit alle vlammende betogen over sociale media blijkt dat het onderwerp springlevend is binnen het literaire debat. Er is een kamp pro sociale media en er zijn sceptici, die vinden dat de media enkel economisch profijt opleveren en kostbare tijd en energie vergen. De felle toon en het grote aantal reacties tonen aan dat 'nieuwe media' wel degelijk serieus moeten worden genomen.

1.3.2. Digitale literatuur ontstaan door nieuwe media

Op 13 maart 2009 besloten auteur Ronald Giphart en NOS-verslaggever Tim Overdiek een interactieve TwitterRoman te schrijven. Deze ludieke actie bleek een klein jaar later op 2 februari 2010, een vroege digitale dood te zijn gestorven. Het idee zag eruit als een digitale literaire estafette: uitverkoren twitteraars, ontvingen van een voorganger en tevens bevriende twitteraar, het digitale bericht om een tweet toe te voegen aan de TwitterRoman. Op hun beurt konden zij vervolgens weer een bevriende twitteraar uitnodigen om de volgende tweet toe te voegen aan de TwitterRoman. De site had op donderdag 17 mei 2012 384 volgers, al verraadt de huidige status op tweetroman.nl dat op 2 februari 2010 de laatste toevoeging aan de roman is geschreven.

De oorzaak van dit vroegtijdig einde van de TwitterRoman lijkt de grote vrijheid die de 'amateur auteurs' krijgen om slechts een paar regels toe te voegen aan de roman. Het feit dat het stokje aan iedereen kan worden doorgegeven, ook aan degenen die niet zo actief zijn op Twitter, kan eveneens roet in het eten hebben gegooid. Gebruikers van het medium Twitter hebben een eigen twitterprofiel en kunnen daarmee berichten/*tweets* van maximaal 140 tekens online plaatsen. De twitteraar laat middels deze berichten weten waar hij mee bezig is, wat hij gaat doen en of hij deelneemt aan een evenement.

Twitteraars kunnen gevolgd worden door andere twitteraars en op hun beurt ook weer *tweets* van andere twitteraars volgen. De *tweets* kunnen elkaar in rap tempo

²² Komrij, G., 'Facebookmoeheid'. Op de site van *NRC Handelsblad* 31/03/2012.

opvolgen al naar gelang het aantal vrienden een twitteraar heeft en hoe actief die vrienden zich bezighouden met het medium. Niet iedereen is even actief op Twitter, een twitteraar kan de oproep om verder te tweeten aan de Twitterroman niet hebben opgemerkt. De dynamische roman kan zo even onverwacht eindigen als hij begon, tenzij iemand het twitterstokje weer oppakt natuurlijk.

Wellicht zullen de oprichters van dit project niet ontevreden zijn over het interactieve experiment, er zijn immers geen vastomlijnde regels aan de omvang van de roman verbonden. Het enige vaststaande gegeven is dat hij is opgebouwd uit *tweets* van internetgebruikers die elkaar, volgens estafette- of kettingbriefgebruik, opdragen een nieuwe toevoeging voor het werk te schrijven.

Dit voorbeeld toont aan dat het conventionele beeld van een roman: een verhaal tussen twee kaften, niet langer heilig is. Er wordt gespeeld met nieuwe literaire vormen die ontstaan door de eisen die een medium of drager, Twitter in het geval van de TwitterRoman, aan het literaire werk stelt. Of zoals Ronald Soetaert stelt in *De cultuur van het lezen*:

‘Digitaal lezen en schrijven vormt een antwoord op de begrenzings van het gedrukte boek en maakt interactie mogelijk tussen diverse media (woord en beeld), tussen lezer en schrijver, tussen teksten in de ruimste betekenis van het woord. Hoe ziet zo'n nieuw genre er uit?’²³

De digitale poëzie van Tonnus Oosterhoff is ook een voorbeeld van literatuur buiten de klassieke literaire conventies. Oosterhoff liep voor de mogelijkheden van internet uit, zo wordt beweerd in een vooraankondiging van een lezing op 22 april 2010 over Oosterhoffs digitale poëzie.²⁴ Via het computerprogramma Flash scheidt en programmeert Oosterhoff dynamische gedichten die veranderen terwijl de lezer ze leest. De dichter wordt ook wel vergeleken met Edison, omdat hij de wereld van de e-poëzie zelf moest ontdekken. Hij spreekt al in 2002 lyrisch over het nieuwe genre, blijkt uit een interview met Menno Hartman op de site van het Fonds voor de Letteren:

“Er is zoveel te ontdekken; met die paar parameters die ik gebruik: vervagen en opkomen, timing, plaats op de bladzij, daarmee ben je eigenlijk al in een bijna nieuwe wereld terechtgekomen. Ik heb het gevoel dat ik weer een beginner ben, het is een beetje growing up in public.”²⁵

²³ Soetaert, R., *De cultuur van het lezen*. Den Haag: Nederlandse Taalunie 2006, p. 51.

²⁴ Aankondiging van de lezing, door dr. Yra van Dijk en Tonnus Oosterhoff, ‘Tonnus Oosterhoff: Digitale Poëzie’ op de website van de Rijksuniversiteit Groningen.

²⁵ Hartman, M., ‘Een bijna nieuwe wereld’. Op de site van *Fonds voor de Letteren* 04/07/2002.

Oosterhoff maakt optimaal gebruik van de mogelijkheden van het internet en won onlangs in Het letterkundig Museum in Den Haag de P.C. Hooftprijs. De jury roemt 'zijn werk vanwege de "onalledaagse combinatie van belangrijke dichterlijke vernieuwingen onorthodoxe humor en tragiek."' ²⁶ Juryvoorzitter Kees Verheul noemt Oosterhoffs gedichten 'van historisch belang'. (Venema 2012: V23) In zijn gedichten is een vroege samenwerking te zien tussen nieuwe media en literatuur.

Een andere literaire reactie die samenhangt met digitalisering is 'flarf'. De gedichten die onder het genre 'flarf' worden geschaard, zijn geconstrueerd met Google-resultaten 'Google-sculpting', legt fervent flarfer Nanne Nauta uit. ²⁷ Nauta vergelijkt het associatief vermogen van zoekmachines met de menselijke geest:

'Google zelf is geen humaan ding, maar de zoekresultaten die terugkomen, kun je vergelijken met het collectief geheugen van een samenleving. Dat is een interessant gebied om te verkennen.' (Witman: 2011)

Flarf is ontstaan doordat de Amerikaanse dichter Gary Sullivan zich ergerde aan online uitgeverijen die dichters aanmoedigen tot het insturen van werk, waar telkens lovende reacties op volgden. Hij stuurde met opzet een lelijk gedicht ('expres lelijk dichten' is de letterlijke betekenis van flarf) naar de redactie en werd inderdaad de hemel in geprezen. Hoewel de vorm in Amerika met name 'shockeren' tot doel heeft zijn Nederlandse dichters voornamelijk aan het onderzoeken wat de mogelijkheden zijn die zoekmachines te bieden hebben. Nauta ziet in de toekomst van het flarfen samenwerkingsverbanden als 'Google Verse, of Microsoft Poet' voor zich. (Witman: 2011)

1.3.2.1. Intertekstualiteit en nieuwe media

Verwijzingen naar muziek, literatuur en film zijn al sinds de oudheid met elkaar verbonden. Door middel van intertekstualiteit wordt in een tekst, gedicht, novelle, drama of roman verwezen naar een andere tekst, een spreekwoord of een gezegde, een Bijbeltekst, de Griekse mythologie of een passage uit een ander literair werk. Bij intertekstualiteit 'wordt [een] beroep gedaan op de kennis van een *intertekst*' bij de lezer, 'voor een interpretatie van de passage is kennis van de oorspronkelijke zegswijze geboden,' stellen Erica van Boven en Gillis Dorleijn. ²⁸

²⁶ Venema, S., 'Een regenbui van complimenten.' In: *de Volkskrant* 25/05/2012, p. V23.

²⁷ Witman, B., 'De week van flarf.' In: *de Volkskrant* 18/11/2011.

²⁸ Boven van, E. & G. Dorleijn, *Literair mechaniek*. Bussum: Uitgeverij Coutinho 2003, p. 74.

Het verschil tussen intertekstuele verbanden en crossmediale projecten is dat de lezer wordt verwezen naar een ander medium. Het YouTube-filmpje met bandoptreden bij *Nineve*, waar in de inleiding naar werd verwezen, visualiseert passages uit het boek over datzelfde optreden. Ook de aard van de verwijzingen is bij crossmediale projecten anders dan bij 'gewone' of intramediale intertekstuele verwijzingen. Waar de interpretatie bij intertekst aan de lezer wordt overgelaten, blijft er bij de visuele- of audioverwijzing naar films weinig te raden over voor de lezer. Hij krijgt immers in hapklare brokken een verfilming van het geschreven beeld te zien.

De talrijke referenties uit *Alles ruikt naar chocola* verwijzen de lezers telkens naar andere media. Het idee dat aan deze nieuwe structuur met referenties ten grondslag ligt is dat hij aansluit op een (mogelijke) leeswijze die bij de hedendaagse internetgebruiker past. De moderne lezer zou sneller kiezen voor een multimediaal boek omdat hij, ook in de wereld buiten het boek, zo gewend is geraakt om continu Twitter, Facebook en verschillende apps te raadplegen, luidt de gedachte. Een bijkomend gevolg is echter dat de lezer sneller is afgeleid. De lezer die via Vollmers *boekapp* Wikipedia aanklikt voor informatie over een popartiest, zal daar nieuwe links en referenties tegenkomen, bijvoorbeeld van andere songs, de interesses, het liefdesleven van de desbetreffende popartiest, of een verwijzing naar andere artiesten. Wanneer hij die aanklikt, komt hij bij een nieuwe tekst terecht en raakt zo steeds verder verwijderd van het verhaal in het boek dat hij aan het lezen was. Het wordt door deze hyperlinkstructuur van het internet moeilijker voor de lezer om bij het verhaal in *Alles ruikt naar chocola* te blijven.

1.3.2.1.1 Crossmediale projecten

Steeds meer auteurs integreren (nieuwe) media in hun literaire werk. Het voorbeeld *Nineve* (2011) van Rick de Gier werd al in de inleiding aangehaald. De songtitels van de soundtrack-cd *Outtakes from the revival songbook* van de Utrechtse band Ponoka vormen de titels van de hoofdstukken van het boek en er wordt verwezen naar een bestaande YouTube-film van het bandoptreden dat in het boek wordt beschreven. Muziek, literatuur en film zijn met elkaar verweven, niet alleen qua vorm, maar ook qua inhoud. Het hoofdpersonage probeert zijn religieuze *roots* te ontvluchten door zich in een nieuwe stad te richten op videofilms en muziek. Het werk is zowel qua vorm als inhoud doordrongen van crossmedialiteit.

Ook *Alles ruikt naar chocola* (2011) van Sidney Vollmer bevat crossmediale verbanden. Het werk kan worden gelezen via een speciale *boekapp*: 'Een app die volgens ons de toekomst van digitaal boeken lezen een héél klein beetje mooier gaat maken,'

aldus Vollmer.²⁹ Iedere referentie naar een popartiest of –nummer kan ‘aangetikt’ worden waarna de lezer uitgebreide informatie op bijvoorbeeld Wikipedia vindt of het desbetreffende popnummer kan beluisteren. De digitale variant van het werk bevat tevens een boekenlegger, die bijhoudt waar de lezer is gebleven. Ook kan de lezer kiezen voor de door Vollmer ingesproken variant van het werk. Ideaal in het openbaar vervoer of wanneer de lezer even geen zin heeft om te lezen, aldus Vollmer. Degene die het boek na een paar maanden weer oppakt vindt beknopte samenvattinkjes van ieder hoofdstuk waardoor zijn kennis weer wordt opgerakeld. De lezer kan de auteur tevens vragen stellen over het werk via Twitter en de speciale Facebookpagina.³⁰ Hier maakt Vollmer ook gewag van zijn nieuwe blogs, de prijzen die hij in de wacht sleept en schrijft hij winacties uit voor bijvoorbeeld de lezer die het beste onderschrift bij een foto van de auteur verzint.

Anders dan bij De Gier vindt er tussen de nieuwe media die Vollmer gebruikt en zijn literaire werk geen inhoudelijke kruisbestuiving plaats. Vollmer zet de media in als extra *gadget*, terwijl de YouTube-filmpjes en de soundtrack-cd van Ponoka van De Gier deel uitmaken van het verhaal dat hij vertelt.

1.3.2.2 Romanpersonages komen tot leven op het internet

Facebook en Twitter worden op geheel nieuwe wijze voor fictieve personages gebruikt. Auteurs en redacteurs van uitgeverijen schrijven blogs en reageren op andere blogs uit naam van het personage, of maken een Twitter- of Facebook-account voor het karakter aan. Zo kreeg het personage Tirza, van de gelijknamige roman van Arnon Grunberg, een eigen stem via haar website www.tirza.nl, die in 2006 werd opgericht door een redacteur van uitgeverij Nijgh & Van Ditmar. De site is geschreven vanuit Tirza’s perspectief; onderwerpen als haar reis naar Italië na haar eindexamen, de relatie met haar ouders en vrienden, de wiskundeleraar op wie ze verliefd was, haar vriend Choukri, vrijwilligerswerk en bijbaantjes passeren de revue. De site behandelt dezelfde onderwerpen als het boek, met dit verschil dat het boek is geschreven vanuit het perspectief van Tirza’s vader, Jörgen Hofmeester, van Tirza en de andere personages krijgt de lezer enkel een beeld via de beschrijvingen die Hofmeester van ze geeft. Nadat het boek werd gepubliceerd stopte Tirza’s blog.

²⁹ Website met informatie over de boekapp verbonden aan het literaire werk van Sidney Vollmer *Alles ruikt naar chocola*. <<http://vollmer.nl/2011/11/alles-ruikt-naar-chocola-bookapp/>> De *bookapp* van *Alles ruikt naar chocola* is op 30 mei 2012 genomineerd voor de verkiezing van ‘Beste uitgeef app’ van Mediafacts. VPRO Tegenlicht ging er echter met het predikaat ‘Beste uitgeef app’ vandoor.

³⁰ Facebookpagina gelinkt aan het werk van Sidney Vollmer *Alles ruikt naar chocola*. <<https://www.Facebook.com/allesruiktnaarchocola>>

Menig (eind)redacteur van tijdschrift of krant zal zich in september 2009 achter de oren hebben gekrabd, toen hij een vriendschapsverzoek op Facebook ontving van Flora Vos. De tekst 'Flora zegt, „Psst: www.ofhoewaarom.nl”' bij het vriendschapsverzoek, maakt nieuwsgierig en doet menigeen al snel besluiten Flora Vos als 'vriend' toe te voegen.

Zo ook NRC Next-journalist Viola Lindner: Na het aanklikken van de site ofhoewaarom.nl blijkt dat ze te maken heeft met de promotiecampagne van een roman, beschrijft Lindner in het artikel 'Wie is Flora Vos? De making-of een interview'. (2009) *Ofhoewaarom* is de titel van de nieuwe roman van schrijver, journalist en Volkskrant Magazine-columnist Hanna Bervoets. Flora Vos is een romanpersonage dat al snel veel Facebookvrienden heeft en elke dag facebookt, twittert en hyvest totdat het boek in de winkels ligt. De reacties op Lindners digitale artikel tonen aan dat niet iedereen deze nieuwe promotievorm kan waarderen: 'Het fenomeen spam is (nu) ook op Facebook een feit,' luidt de reactie van Azijn en Dirk-Jan spreekt de hoop uit dat deze marketing-actie geen trend wordt. Lindner belegt echter een interview met auteur Bervoets en een ander interview met romanpersonage Flora Vos.³¹

Lindner is niet de enige, het romanpersonage dat via sociale media aandacht vraagt lijkt in 2009 zijn vruchten af te werpen, getuige de grote publiciteit rond het boek. Wellicht zal deze mediastorm snel gaan liggen naarmate meer auteurs soortgelijke 'marketing-acties' op touw zetten en het fenomeen 'aan kracht verliest' luidt de strekking van de reactie van voormalig hoofdredacteur Internet van NRC Handelsblad, Ernst-Jan Pfauth, op 4 september 2009 in een reactie bij Lindners artikel.

1.3.3. Literatuurkritiek en nieuwe media

1.3.3.1 Lekenliteratuurkritiek

Literatuurkritiek wordt ook beïnvloed door nieuwe media. De meningen lopen echter uiteen als het gaat om de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van internetkritiek. Hoogleraar Nederlandse letterkunde Jos Joosten, concludeert in "‘Toch is het niet altijd even hoogstaand en prijzenswaardig.’ Nederlandse literatuurkritiek op het internet.' (2010), dat er geen institutionele inbedding heeft plaatsgevonden van de digitale kritiek in het literaire veld. Deze inbedding is, volgens Joosten, alleen mogelijk als er bepaalde paradoxen worden doorbroken:

³¹ Lindner, V., 'Wie is Flora Vos? De making-of een interview'. In: *NRC Next* 04/09/2009.

'Het uitgroeien van internetkritiek tot een volwaardig literair medium stuit [-dus] op serieuze barrières. De lezerskring is te beperkt, de criticus te weinig professioneel geoutilleerd, en ten slotte is toenadering tot oude media voorwaarde voor verwerving van symbolisch kapitaal.'³²

Vlaams hoogleraar Elke Brems, wijst in 'Enkele notities over literaire kritiek en het internet' (2007), een onderzoek gericht op de blog 'boekgrrls', drie spanningsvelden aan. Ze noemt allereerst het spanningsveld tussen 'privaat' en 'publiek': op blogpagina's vinden kleine groepen lezers elkaar: zij bespreken boeken op een familiale, intieme wijze met dito taalgebruik. Het blog is echter wel openbaar en wordt ook door veel anonieme lezers van buiten de kleine groepen bezocht.

Ten tweede onderscheidt zij een spanningsveld tussen de begrippen 'autoriteit' en 'amateurisme':

'De literaire kritiek op het internet vertoont een [-omgekeerde] beweging, namelijk één van deprofessionalisering. (...)

Lijkt er op het eerste zicht door die deprofessionalisering een vermindering van autoriteit op te treden, dan zou bij nader inzien wel eens het omgekeerde het geval kunnen zijn: de autoriteit van de leek, de liefhebber is erg moeilijk weerlegbaar.

Die autoriteit wordt bevestigd en geïstitutionaliseerd door zoiets als de 'Person of the Year'-verkiezing van *Time*, waarin onder meer wordt gesteld dat de amateurs de professionals op hun eigen terrein verslaan.'³³

Het derde spanningsveld dat Brems noemt is: focus en verstrooiing. Bloggers van de website boekgrrls waar Brems haar onderzoek op richtte, zijn snel geneigd andere onderwerpen dan literatuur in hun recensies te betrekken. De redacties van blogsites proberen ervoor te zorgen dat de blogs zuiver blijven en enkel over literatuur blijven gaan. De redactie grijpt soms in en verwijdert tekst waarin literatuur niet langer het onderwerp is. Brems merkt op: 'boeken [zitten] in een constante dynamiek [...] die het literaire veld verbindt met andere maatschappelijke domeinen.' (Brems 2007: 4) Ze concludeert dat de literaire kritiek door boekgrrls geschreven:

'niet geschikt is [+is] om als graadmeter te dienen voor de Nederlandse (en anderstalige) literatuur. Maar ze werkt wel, ze tornt aan de canon, aan de centrum- en margeposities

³² Joosten, J., "'Toch is het niet altijd even hoogstaand en prijzenswaardig.'" Nederlandse literatuurkritiek op het internet.' In: *Spiegel der Letteren* 52 (1) 2010, p. 105.

³³ Brems, E., 'Enkele notities over literaire kritiek en het internet'. Op de website van *Neerlandistiek* 2007, p.3.

in het literaire veld, aan het begrip autoriteit. We moeten die kritiek niet beoordelen met dezelfde normen als de reguliere literaire kritiek.' (Brems 2007: 4)

De nieuwe 'lekenliteratuurkritiek' op blogsites als boekgrrls, die Brems beschrijft, is inderdaad niet te vergelijken met de gevestigde literatuurkritiek omdat zij hiervan te veel afwijkt. Wel kan de lekenliteratuurkritiek worden gezien als een nieuwe vorm van kritiek naast de gevestigde kritiek. De nieuwe vorm kenmerkt zich door 'toegankelijkheid', iedereen kan zijn/haar mening geven, gefundeerde kennis over literatuur is niet vereist. Deze nieuwe vorm van kritiek is een voorbeeld van de tendens die Alessandro Baricco beschrijft in *De barbaren* (2010). Hij signaleert op verschillende gebieden een devaluering van betekenis, hier wordt in paragraaf 2.2 nader op in gegaan.

Waar de gevestigde kritiek zich kenmerkt door analyses volgens de literaire traditie, inclusief raadpleging van wetenschappelijke bronnen, worden er geen eisen gesteld aan commentaren op lekenliteratuursites. Brems signaleert:

'De klassieke opbouw beschrijving-interpretatie-evaluatie blijft niet overeind. Het toch al zwakke broertje 'interpretatie' verdwijnt haast volledig. De meeste boeken worden uitvoerig beschreven en samengevat.' (Brems 2007: 5)

Dit is goed zichtbaar in de selectiecriteria voor de bespreking van een literair werk die de gevestigde critici hanteren en die lijken te ontbreken bij de lekencritici. Bij laatstgenoemde groep is sprake van een grote mate van 'toevalligheid', stelt Brems. (Brems 2007: 4) Zo zou de argumentatie 'Ik heb het boek uit de bibliotheek van Zeist' legitiem zijn op de website boekgrrls terwijl de gevestigde criticus een meer gefundeerd argument zal aandragen voor zijn/haar bespreking van een literair werk. Brems vervolgt:

'Dat brengt met zich mee dat de canoniseringsprocessen die in een eerste fase door de reguliere literaire kritiek op gang worden gebracht, hier helemaal anders verlopen. De greep die hier uit het aanbod wordt gedaan is veel minder gebonden aan één welbepaalde poëtische (canoniserende) verwachtingshorizon (vanuit de centrale, 'herkenbare' positie die een bepaalde criticus in het veld inneemt). De hiërarchieën en canons die in de reguliere literaire kritiek erg bepalend zijn bij de selectie (en het oordeel), gelden hier minder.' De selectie is ook minder gericht op de actualiteit, doordat er minder met recensie-exemplaren wordt gewerkt en meer met vondsten uit de bibliotheek, mond-tot- mond-reclame etc.' (Brems 2007: 4)

Een ander voorbeeld van lekenliteratuur biedt de website www.literairnederland.nl. Er is een afdeling ingeruimd voor zogenaamde 'lekenkritiek'. 'De lekenkritiek – recensies door gewone lezers – gaat een steeds groter rol spelen in de beoordeling van boeken.'³⁴ De lekenkritici die zichzelf aanmelden, en wier recensies goed worden bevonden door de redactie van de site, krijgen boeken thuisgestuurd en kunnen daarmee verdergaan. De site bouwt zo aan een archief van 'lekenliteratuurrecensies'.

Marc Barteling verzamelt op www.whyilovethisbook.com YouTube-films van één minuut waarin bekende en onbekende Nederlanders hun favoriete literaire werk aanprijzen. Barteling won op 23 juni 2011 de NVB Prisma-prijs 'de prijs voor de meest innovatieve toepassing van informatie'³⁵ met zijn website. Volgens de jury, bestaande uit Peter van Gorsel (HvA /UvA), Marcellien Breedveld-Joosten (UtrechtInc, incubator), Michel Wesseling (NVB), Suzanne Bakker en Peter de Jong (Stichting VOGIN) en Bestuursleden Prisma, die unaniem voor Bartelings initiatief koos, kan de site mensen stimuleren boeken te gaan lezen.³⁶

De virtuele leesclub '#twitlit: discussiëren over een roman in 140 tekens', van Bas Heijne lijkt ook een toegankelijk succes. Maandelijks kiest Heijne een boek waar volgers van #twitlit over discussiëren volgens vaststaande invalshoeken en onder leiding van Heijne. Zijn belangrijkste reden om het experiment aan te gaan luidt 'de mogelijkheden van Twitter onderzoeken':

'Over sociale media, en in het bijzonder Twitter, wordt vaak beweerd dat ze een verdere trivialisering van onze cultuur aanmoedigen. Daar valt van alles over te zeggen; mij lijkt het vooral interessant de mogelijkheden van zo'n medium te onderzoeken. Als we het op Twitter over onszelf hebben, over politiek en shownieuws, waarom zouden we het dan niet over boeken hebben?'³⁷

Uit bovenstaande initiatieven blijkt dat lezers steeds meer afgaan op adviezen van andere lezers, niet-professionele critici, op toegankelijke blogs in plaats van op de

³⁴ Literair Nederland is een website voor lezers en leesclubs van alle leeftijden, met één overeenkomst: plezier in lezen. <<http://www.literairnederland.nl/2011/03/16/recensenten-gezocht/>>

³⁵ Uitleg over de totstandkoming en procedure rond de NVB prissmaprijs. <http://www.prisma.nl/?page_id=104>

³⁶ Verklaring van de verkiezing van <www.whyilovethisbook.nl> tot winnaar van de NVB Prisma-prijs. <http://www.informatieprofessional.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=8670&Itemid=79>

³⁷ Heijne, B., 'Twitter mee over "De inzending" van Amy Waldman'. In: *NRC Handelsblad* 30/03/2012.

adviezen van gevestigde literatuurcritici. Toch stelt hoogleraar Brems vast dat de lekenkritieken de kritiek van gevestigde critici niet kunnen vervangen:

‘Wat echter vooral een andere invulling krijgt, is de term 'subjectief'. De onvermijdelijke subjectiviteit van de beoordelaar wordt bij de boekgrills ingevuld door een geëxpliciteerd amateurisme en een quasi-intieme anekdotiek die een indruk van authenticiteit wekt en een aura van 'tijdelijkheid' verleent. De subjectiviteit van de professionele literaire criticus heeft een andere invulling: meer poëticaal, meer vanuit een grondige kennis van en opinie over het literaire veld. Want die professionele literaire kritiek blijft nodig, of die zich nu enkel verder op papier ontwikkelt of daarnaast ook op het internet een plaats gaat innemen en daar mediums specifieke vormen zal aannemen (wat mij onvermijdelijk lijkt).’ (Brems 2007: 5)

De leken criticus ontbeert, volgens haar, immers ‘de grondige kennis van en opinie over het literaire veld.’ (Brems 2007: 5) De lekenkritiek, als nieuwe literair-kritische vorm, kan echter niet meer worden weggedacht, Brems stelt:

‘ze werkt wel, ze tornt aan de canon, aan de centrum- en margeposities in het literaire veld, aan het begrip autoriteit. We moeten die kritiek niet beoordelen met dezelfde normen als de reguliere literaire kritiek.’ (Brems 2007: 6)

De positie van de gevestigde literatuurkritiek zal dus niet zozeer aan het wankelen worden gebracht, wel is er een nieuwe vorm van kritiek ontstaan, namelijk de lekenkritiek.

1.3.3.2. Gevestigde literatuurkritiek op het net

Spreekt Jos Joosten in 2010 nog van een voornamelijk ‘journalistiek registrerende blik’ (Joosten 2010: 87) waarmee de klassieke literatuurcritici kijken naar internetkritiek, in 2012 lijken zij niet langer toe te kijken maar hebben ze zelf digitale platforms gevonden om zich op te manifesteren, merkt Jeroen Dera op. (Dera 2012) Ter illustratie noemt hij de site van De Reactor en de weblogs Ooteoote en De Contrabas.

De Reactor.org, het platform voor literaire kritiek, werd opgericht ‘door redacteurs van de literaire tijdschriften *nY* (voorheen *yang* en *Freespace Nieuw Zuid*), *Parmentier*, *DW B* en door medewerkers van het ter ziele gegane *Raster*.’³⁸ In haar missie

³⁸ Webpagina over het ontstaan en de missie van DeReactor.org.
<<http://www.dereactor.org/missie/>>

noemt De Reactor het speerpunt om ook 'elektronische literatuur' en andere literatuur 'die maar weinig aandacht krijgen in de reguliere media' een platform te bieden.

Literair tijdschrift *Ons Erfdeel* heeft een weblog in het leven geroepen als 'elektronische aanvulling' op het tijdschrift. Op beide digitale initiatieven wordt dus andere literatuur besproken dan in de papieren literaire tijdschriften die aan Dereactor.com en Onserfdeel.com ten grondslag liggen. Joosten signaleert eenzelfde visie vanuit de klassieke literatuurkritiek: 'Internetkritiek wordt, in het beste geval als complementair gezien, maar niet als potentieel onderdeel van het (eigen) literair(kritische)e veld.' (Joosten 2010: 87)

Op 5 december 2011 werd het literaire weblog Ooteoote gelanceerd, een initiatief van De Reactor, Perdu en Jan Pollet. 'Een online informatieknoppunt, waar Nederlandse en Vlaamse medewerkers over literair nieuws en *faits divers* uit binnen- en buitenland' berichten.³⁹ Bij zowel Ooteoote als De Contrabas kan iedereen op onderwerpen reageren, mits hij zich houdt aan de restricties van de website.⁴⁰

1.3.4. Digitalisering en de uitgever

Nieuwe media hebben ook impact op het opereren van de uitgever op het literaire veld. In paragraaf 1.3.1.1. bleek dat uitgevers concurrentie krijgen van projecten die zijn ontstaan door implementatie van nieuwe media. Bijvoorbeeld auteurs die zelf de promotie en uitgave van hun boek regelen, zoals Leon de Winter bij zijn nieuwe mediaproject *Het vrije westen* en nieuwe uitgeefinitiatieven als Tenpages.com, die auteurs en geldschietters bij elkaar brengen.

'Maken nieuwe media de uitgeverij overbodig?' luidt de veelzeggende kop boven een artikel in *Trouw* (5 februari 2011) van Joost Nijsen, directeur/eigenaar Uitgeverij Podium. Nijsen stelt dat met name auteurs de trage reactie hekelen van uitgeverijen op nieuwe media. Hij adviseert auteurs om zoveel mogelijk redactie- en marketingwerkzaamheden, ook op het vlak van sociale media, aan de uitgeverij over te laten. 'Een schrijver moet zich zo min mogelijk als marskramer van zijn eigen werk opstellen.' (Nijsen 2011)

Valerie Frissen stelt in 2009 dat 'Traditionele instellingen [...] een andere rol [krijgen]: die verschuift van aanbieder, maker of uitgever naar intermediair of leverancier van ruwe content of half-fabrikaten.' (Frissen 2009: 25) De grootste 'uitdaging' op het gebied van de integratie van internet ligt volgens Frissen bij de

³⁹ Webpagina met informatie over de oprichting van de weblog Ooteoote.

<<http://ooteoote.nl/over-ooteoote/>>.

⁴⁰ Informatie over het ontstaan van literair weblog De Contrabas. <www.decontrabas.com>

instellingen en cultuuraanbieders. Zij hebben een inhaalslag te maken op de gebruiker die 'actiever, meer betrokken en beter geïnformeerd is en bovendien in staat om beeld, geluid en tekst met anderen te delen.' (Frissen 2009: 28)

Verschillende traditionele uitgeverijen maken anno 2012 gebruik van sociale media als Twitter en Facebook om de werken en auteurs uit hun stal aan te prijzen bij het lezerspubliek. Al zijn er ook andere geluiden: uitgever Nijssen is terughoudend op dit gebied:

'Ik heb schrijvers met meer dan honderdduizend volgers en het is voorgekomen dat die zijn benaderd of ze tegen betaling over een bepaald merk wilden twitteren. Al bieden sociale media kansen, zelf ben ik er heel voorzichtig mee: het is vooral een tsunami aan onzin en ijdele zelfpromotie waar uiteindelijk niemand meer in zal trappen.'

(Nijssen 2011)

Lezers zullen daarnaast steeds alerter zijn als het gaat om hun privacy op internet. Het zal menigeen in het verkeerde keelgat schieten dat uitgeverijen de nieuwe media gebruiken om informatie over de gebruiker te verzamelen, zodat advertenties aansluiten bij de interesses van die gebruiker.

Nijssen en Susan Breeuwsma, commercieel directeur van WPG Uitgevers, reageren al in 2010 opgetogen op het overgaan van gedrukte boeken naar e-boeken.⁴¹ In 2012 lijkt de ver-e-boekisering echter nog maar mondjesmaat op gang te zijn gekomen. Veel uitgeverijen zijn huiverig om over te gaan op de productie en verkoop van e-boeken. Uit het artikel 'Driekwart Nederlandse e-books gekraakt op net',⁴² blijkt dat ruim zeventienduizend Nederlandse e-boeken zijn gekraakt en via 'torrentsites' gedownload kunnen worden. In een artikel dat een dag later op de site van *NRC Handelsblad* verschijnt wordt Floor Schrijvers geciteerd, zij interviewde vijftien uitgevers voor haar masterscriptie. Schrijvers concludeert:

'In Nederland blijft het aanbod van e-books gering en de prijs relatief hoog. (...) Naast het gemis van een helder 'verdienmodel' en de beperkte mogelijkheden van e-readers, is angst voor piraterij een voorname reden waarom Nederlandse uitgevers terughoudend blijven met e-books.'⁴³

⁴¹ N.N., 'Ook de uitgevers ontkomen niet meer aan het e-boek'. In: *de Volkskrant* 06/10/2010.

⁴² N.N., 'Driekwart Nederlandse e-books gekraakt op net'. In: *NRC Handelsblad* 01/02/2012.

⁴³ Fortuin, A., 'Uitgeverij ziet niets in e-book'. In: *NRC Handelsblad* 02/02/2012.

Een andere reden voor de afwachtende houding van uitgevers ten opzichte van e-boeken luidt volgens haar: ‘Sommige uitgeverijen hebben een relatief conservatieve doelgroep. Die wil graag een mooi boek in handen hebben.’ (Fortuin 2012)

Thomas Franssen stelt echter dat de heersende gedachte op bijeenkomsten over de toekomst van het boek luidt: ‘Het papieren boek is dood en trekt uitgever en boekhandel mee in zijn val.’⁴⁴ Door de concurrentie van andere media, door de opkomst van het e-boek en door de economische crisis leden de uitgeverijen een omzetverlies vijftien procent in 2012. Franssen maakt onderscheid tussen de grote en kleine uitgeverijen. Vooral de eerste groep heeft het volgens hem zwaar doordat zij mee moet met de nieuwe technologieën. De grote uitgevers geven populaire genres en bestsellers uit die het, volgens Franssen, goed doen als e-boek.

‘De grote uitgeverijen zullen mee moeten digitaliseren en omdat de prijs van een e-boek gemiddeld vijftieng procent lager ligt dan die van een papieren boek, betekent elk verkocht e-boek automatisch omzetverlies. Voor hen is het nu crisis.’ (Franssen 2012)

Uitgever Nijssen vraagt zich af hoe uitgevers en auteurs geld kunnen blijven verdienen in de digitale wereld, omdat de percentages die lezer en uitgever per digitaal boek ontvangen veel kleiner zijn.

De uitgever denkt dat Nederland qua verkoop van e-boeken ‘vlak voor een enorme explosie staat.’⁴⁵ Om succesvol e-boeken te kunnen verkopen als de *hausse* op gang komt, moeten er volgens Nijssen plannen worden gemaakt:

‘Ikzelf zie wel iets in het streamen van boeken, zoals muziek via Spotify. Je abonneert je en kunt dan voor een vast bedrag per maand zoveel lezen als je wilt. Dat voorkomt illegaal downloaden en het past ook goed bij leesgedrag: als je een boek niets vindt, dan leg je het gewoon weg en ga je iets ander lezen. Als je het boek daarna ook echt in handen wilt hebben, ga je alsnog naar de boekwinkel.’ (Cohen 2012)

1.3.5. Nieuwe media en de lezer

Valerie Frissen merkt al in 2009 op dat lezers over het algemeen verder zijn dan culturele instellingen op het gebied van nieuwe media; deze discrepantie heeft grote verschuivingen tot gevolg:

⁴⁴ Franssen, T., ‘Uitgeven in tijden van crisis’. In: *Vrij Nederland* 13/04/2012.

⁴⁵ Cohen, M., ‘Uitgever Joost Nijssen: “Kluun is mijn Jan Cremer”’. In: *Vrij Nederland* 15/03/2012.

‘Met de opkomst van de geëmancipeerde gebruiker brokkelt de autoriteit en legitimiteit van de klassieke cultuuraanbieders af’ (...) Bij de samenstelling van hun cultuuraanbod hebben ze steeds minder een gids nodig: in de overvloed aan kanalen, bronnen en platforms kiezen ze hun eigen weg.’ (Frissen 2009: 26)

In eerdere paragrafen was te zien dat lezers zich steeds meer mengen op terreinen die van oudsher enkel bestemd waren voor literaire instituties. De lekenliteratuurkritiek, financiering van boeken via Tenpages.com, de relatie met de auteur, zoals bij het project van Leon de Winter zijn hier exemplarische voorbeelden van. De lezer lijkt gevestigde instituties niet altijd meer nodig te hebben of denkt literaire instituties niet meer nodig te hebben.

Bas Heine signaleert een culturele omwenteling, de Nederlandse studenten, met wie hij in Berlijn was, vonden in een handomdraai informatie via hun mobiele telefoon maar hadden geen idee wie Bertold Brecht was, schrijft hij in het artikel ‘De globale verbeelding’ (2009), eveneens uit *Cultuur en media in 2015*. Een soortgelijke cultuurverandering beschrijft Alessandro Baricco, in paragraaf 2.2 ga ik hier nader op in. Evenals Frissen concludeert Heine: ‘dat digitalisering de noodzaak tot institutionele innovatie in de sector hard op tafel heeft gelegd.’ (Heine 2009: 33)

Daarnaast zijn de leesgewoonten van de lezer veranderd door de komst van nieuwe media. Thomas Vaessens onderzoekt in ‘Lezen in een interdisciplinaire, multimediale cultuur’, het leesgedrag van letterenstudenten die in een multimediale cultuur opgroeien. Hij signaleert dat er de hele dag wordt gelezen maar op een andere manier: ‘rommelig en zonder geduld’. (Vaessens 2006: 59) Lezen is onderdeel geworden van ‘een meervoudig en niet-lineair proces, waarin de lezer meerdere teksten en tekstsoorten tegelijk tot zich neemt.’ (Vaessens 2006: 60) Dit fragmentarisch lezen leidt tot ‘nieuwe compilaties’ en maakt lezers ‘zélf de auteur van de tekst die ze lezen’ aldus Vaessens. (Vaessens 2006: 60) Hij staat positief tegenover deze nieuwe leeswijze van zijn studenten omdat de gefragmenteerde teksten samen een waardevolle bron van kennis vormen.

2. De gevolgen van de digitalisering

De digitale evolutie die op tal van gebieden, waaronder het literaire veld, gaande is, kent zowel voorstanders als critici. Enerzijds worden de nieuwe media omarmd door directies van organisaties als Apple, Google, Facebook, Twitter en YouTube, anderzijds zijn er kritische geluiden te horen. Marshall McLuhan waarschuwt in *Media begrijpen. De extensies van de mens* (2002) voor de macht die de media hebben over de mens. Alessandro Baricco analyseert in *De Barbaren* (2010) de cultuuromslag die de nieuwe media teweeg brengen. Over de veranderingen die 'internet' en digitalisering veroorzaken in onze hersenen, schreef Nicholas Carr *Het ondiepe. Hoe onze hersenen omgaan met internet*. (2011)

De macht van de media, die McLuhan schetst, is terug te zien in de nieuwe digitale literatuur als de TwitterRoman, flarf-dichten en digitale poëzie. Deze literaire genres vormen zich naar de eisen van de media waaraan ze zijn verbonden.

De cultuurverandering die Baricco omschrijft vertoont veel overeenkomsten met de opkomst van de lekenliteratuurkritiek op internet. De toegankelijkheid, die deze nieuwe kritiekvorm kenmerkt, signaleert Baricco op steeds meer terreinen.

Carr beschrijft de wijze waarop ons brein verandert door het internet. Door de hyperlinkstructuur raken mensen snel afgeleid. Telkens dient zich de link van een nieuw onderwerp/artikel aan. Joost Zwagermans verklaring voor zijn afscheid van Facebook luidt: "De reden van vertrek? Die fijnste afleiding van je werk" eiste zó veel tijd en energie op dat het vrolijke tijdverdrijf sluipenderwijs die tijd genadeloos dreigde op te slokken.⁴⁶ De uitgangspunten van McLuhan, Baricco en Carr worden hier nader belicht.

2.1 De media als extensies van het menselijk lichaam

Al voordat het internet in 1969 zijn intrede deed, had mediawetenschapper Marshall McLuhan een duidelijke opvatting over de 'effecten van elektronische technologie op de menselijke zintuigen en waarnemingsvermogens'. (McLuhan 2002: 7) Hij laat een kritisch geluid horen ten opzichte van de macht die de media over de mens hebben. McLuhan ziet media als uitbreidingen of 'extensies' van het menselijk lichaam:

'De computer vormt een extensie van ons centrale zenuwstelsel door ons in staat te stellen elektriciteit te gebruiken om buiten ons lichaam te doen wat we anders zouden doen door middel van de stroom van elektrochemische energie in onze binnen-circuits.'
(McLuhan 2002: 9)

⁴⁶ Pollet, J.J., 'Schrijvers en sociale media: een overzicht'. Op de website van *Ooteote* 11/03/2012.

Volgens McLuhan zijn media 'veranderaars van onze beleving van de wereld'. (McLuhan 2002: 10) Niet alleen onze onderlinge communicatie verandert, ook onze kijk op de wereld en de wijze waarop we onze zintuigen gebruiken. Door de media te gebruiken, of 'te omarmen', zoals McLuhan stelt, wordt de mens afhankelijk van de media, maar andersom zijn de media ook afhankelijk van de mens. McLuhan legt dit uit met een metafoor uit de natuur:

'De mens wordt als het ware het voortplantingsorgaan van de machinewereld, zoals de bij in de plantenwereld, en stelt haar in staat tot bevruchting en de ontwikkeling van steeds nieuwe vormen. De wereld van de machines beantwoordt deze liefde door hem in zijn wensen en begeerten tegemoet te komen: zij schenkt hem welvaart.' (McLuhan 2002: 70)

Doordat de samenleving steeds meer geautomatiseerd raakt, zou er volgens McLuhan (onbewust) angst ontstaan bij de mens. De mens verlaat zich volgens hem te veel op 'de elektronische technologie. Willen wij niet sterven, dan moeten wij ons centrale zenuwstelsel wel gevoelloos maken wanneer wij het extensies geven of blootstellen.' (McLuhan 2002: 70)

'Het medium is de boodschap', is McLuhans bekendste uitspraak. Hieraan wordt door Terrence Gordon toegevoegd: 'het medium is *in sociaal opzicht* de boodschap'. Gordon voorzag *Understanding Media: The extensions of Man* (1964) van kritische kanttekeningen. Volgens hem is dit een belangrijke toevoeging omdat McLuhan juist onderzoekt welke psychische en sociale factoren worden beïnvloed door de uitbreiding van menselijke extensies. (Gordon 2002: 29) De kern van 'het medium is de boodschap' luidt: 'De "boodschap" van elk medium, van elke technologie, is de verandering van schaal, tempo of patroon die het in het menselijk bestaan brengt.' (McLuhan 2002: 31) Het gaat dus niet om de manier waarop een medium wordt ingezet of de boodschap die via een medium wordt verkondigd maar om de boodschap of functie van het medium *an sich*.

McLuhan legt aan de hand van het 'medium' elektronisch licht uit dat de boodschap niet de toepassing is van het licht, dus niet de mogelijkheid om een 'herseneroperatie [uit te voeren] of 's avonds een voetbalwedstrijd spelen'; waar het om gaat is dat

'elektrisch licht en de elektrische kracht losstaan van hun gebruik, maar zij elimineren wel tijds- en ruimtefactoren in de menselijke omgang, precies zoals radio, televisie, telegraaf, telefoon en tv een intense betrokkenheid creëren.' (McLuhan 2002: 32)

Het volgende gedichtje legt volgens McLuhan precies 'het groeiende inzicht uit dat media geheel onafhankelijk van hun "inhoud" of programmering werken:'

'Modern denken- of feitelijkheid?-
erkent niets anders dan werkzaamheid
Er geldt in wezen dan ook doodleuk
alleen het krabben, en niet de jeuk.' (McLuhan 2002: 32)

Over nieuwe media zegt McLuhan dat ze de oude media niet vervangen 'maar eerder de werking ervan compliceren.' (McLuhan 2002: 10) Volgens hem heeft het nieuwe medium enerzijds meer kracht dan het oude maar treedt er anderzijds ook verlies op, bijvoorbeeld doordat zintuigen worden geïsoleerd: 'Toen de ontwikkeling van de radio de extensie van de spraak mogelijk maakte trad een verlies op, want de radio bracht spraak terug tot één zintuig – het gehoor.' (McLuhan 2002: 10)

De nieuwe digitale media vertonen soortgelijke tekenen van 'winst' en 'verlies'. De mogelijkheden voor het vinden van informatie over een bepaald onderwerp zijn gegroeid. Men hoeft niet langer een archief door te spitten maar vindt via een zoekmachine uitgebreide informatie over een bepaald onderwerp of kan in enkele muisklikken de catalogus van de bibliotheek online raadplegen, als de digitale zoekmachine niet het gewenste resultaat biedt. Aan de andere kant verliezen mensen door de complexe hyperlinkstructuur van het internet hun concentratie, volgens McLuhan.

2.2 Cultuuromslag

Alessandro Baricco signaleert een cultuurverandering die door 'de barbaren onder ons' in gang is gezet. Hij stelt dat zijn visie niet te maken heeft met een generatiekloof: volgens hem is er een andere beweging of sequentie gaande sinds 'de rovers zonder enige cultuur of geschiedenis'⁴⁷ de wereld hebben geënterd. (Baricco 2010: 10) In eerste instantie wilde hij zijn werk '*De mutatie*' noemen, Baricco wil begrijpen waaruit de mutatie bestaat, waar hij naartoe gaat en hoe de barbaren in elkaar zitten. (Baricco 2010: 10) Hij hekelt de teloorgang van betekenisgeving, diepzinnigheid, complexiteit, oorspronkelijke rijkdom, edelheid en geschiedenis en kent hem toe aan de invasie van de nieuwe barbaarse generatie. Er is volgens hem sprake van ontzieling en devaluering van kennis en betekenis op tal van gebieden.

⁴⁷ Baricco, A., *De barbaren*. Amsterdam: De Bezige Bij 2010, p. 137.

De cultuuromslag, waarover Baricco schrijft, komt niet tot stand doordat de barbaren strijd voerden met de voorhoede van de heersende cultuur, zoals vaak het geval is bij cultuurveranderingen. Zonder een gevecht tegen oude waarden zorgen de barbaren voor een verandering van de cultuur. Zij doen dit door veel terreinen, die voorheen een bepaalde mate van kennis vereisten van degene die zich ermee bezig hield, toegankelijker te maken. Voorkennis van het onderwerp en inspanning om bepaalde materie te begrijpen is in de optiek van de barbaren niet langer vereist, omdat ze ervoor hebben gezorgd dat de moeilijkheidsgraad van het onderwerp is afgenomen. De barbaar haalt geen voldoening uit het bestuderen van een onderwerp door de diepte in te gaan, hij blijft liever aan de oppervlakte. Baricco stelt:

‘Dus hebben ze de horizontale mens bedacht.

(...) die de betekenis najaagt waar die levend aan de oppervlakte te vinden is, en hem overal volgt in de geografie van het bestaande, met angst voor diepgang als ware het een rotskloof die nergens toe leidt behalve tot vernietiging van de beweging, en dus van het leven.’ (Baricco 2010: 137)

Baricco beschrijft de gevolgen of ‘plunderingen’ die ‘het verlies aan betekenis’ weergeven op het gebied van wijn, voetbal en literatuur. (Baricco 2010: 36) Juist het ‘heilige’ van de onderwerpen wordt door de barbaren aangevallen, om er een seculiere consumptie voor in de plaats te stellen, signaleert Baricco. (Baricco 2010: 86)

‘Het ritueel is verveelvoudigd, en het gewijde is verdund. (Geldt niet hetzelfde voor de wijn, die je kunt drinken wanneer je maar wilt, zonder dat je gewichtig hoeft te schenken, af te stemmen, te proeven, en meer van dat soort ceremonies?)’ (Baricco 2010: 59)

Baricco stelt dat de mutatie op literair gebied, in zijn thuisland Italië, is ingezet met Umberto Eco’s roman *In de naam van de roos*. (Baricco 2010: 86) Dit is volgens Baricco het eerste literaire werk dat toegankelijk is voor iedereen. Het is een ‘goed geschreven boek waarvan je oprecht kunt zeggen dat de gebruiksaanwijzing ervan volledig wordt gegeven op plekken die geen boeken hoeven zijn,’ aldus Baricco. (Baricco 2010: 86)

Vaak gaat er een technologische verandering vooraf aan de mutatie. Hoewel deze technologische verandering nog niet gaande is op het gebied van ‘boeken’, is de mutatie binnen literatuur al wel duidelijk zichtbaar in Baricco’s optiek:

‘Het zou allemaal zoveel begrijpelijker zijn als de mensheid nu al van één enkele draadloze, rubberige drager las, waarop naar believen kranten, boeken, strips en allerhande links, en foto’s en films verschijnen, dan zou het zoveel makkelijker te begrijpen zijn waarom Flaubert door niemand meer wordt gelezen.’ (Baricco 2010: 93)

Baricco lijkt hier met een vooruitziende blik op de *e-reader* te doelen. De populaire iPad werd echter pas vier jaar na de publicatie van *De Barbaren* door medeoprichter van Apple, Steve Jobs, aan het publiek getoond. Waarom zouden deze *e-readers* een uiting van barbarisme zijn en leiden tot een intellectueel bloedbad, zoals Baricco omschrijft? (Baricco 2010: 93)

Hebben we hier niet te maken met een soortgelijke angst die zich voordeed tijdens de opkomst van de roman in de negentiende eeuw en die vaker te zien is bij de opkomst van nieuwe technologie? Ook de roman werd met argusogen bekeken en zou slechts de nieuwsgierigheid prikkelen en in het begin voornamelijk oppervlakkig en onbevredigend worden bevonden, zo is te lezen in W.J.A. Jonckbloet’s *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*.⁴⁸ Baricco oppert dat:

‘(...) de situatie mogelijk hetzelfde was tijdens andere historische mutaties zoals de Verlichting of de Romantiek? Waren dat niet ook gewoon technieken? En produceerden zij niet ook afkeurenswaardige dingen, telkens als ze werden gebruikt als pure techniek, virtuositeit en expositie?’ (Baricco 2010: 166)

Baricco ziet een duidelijk verband tussen ‘de nieuwe cultuur’ en Google, volgens hem ‘het keizerlijk paleis van de barbaren.’ (Baricco 2010: 98) Hét medium bij uitstek dat weinig diepgang of voorkennis vereist van de gebruiker maar hem wel een veelheid aan ervaringen oplevert. Het gewijde dat de kennis aankleefde, als gevolg van diepgaande bestudering van een onderwerp, is bij Google verworpen tot een meer seculiere vergaring van informatie: de uitkomst van een zoekopdracht. Op elk gewenst moment van de dag kan een zoekopdracht worden gegoogled. Het ritueel is verveelvoudigd.

‘De mutatie berust op twee belangrijke pijlers: een ander idee van wat ervaring is, en een andere opstelling van de betekenis in het weefsel van het bestaan. De rest is enkel een verzameling gevolgen: het oppervlak in plaats van de diepgang, snelheid in plaats van reflectie, sequenties in plaats van analyse, surfen in plaats van verdieping, communicatie

⁴⁸ Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 5: de twee laatste eeuwen* (1). Editeur: C. Honigh, 4^e dr. Groningen: J.B. Wolters 1891, p. 220.

in plaats van uiting, multitasking in plaats van specialisatie, plezier in plaats van inspanning.' (Baricco 2010: 199)

De mutatie is zo alomtegenwoordig dat iedereen er volgens Baricco al aan onderhevig is, al is de een meer geëvolueerd dan de ander. Volgens hem is er geen grens meer tussen 'de beschaving en de barbaren.'

2.3 De digitale beïnvloeding van ons brein

Nicholas Carr stelt dat onze hersenen veranderen door ons veelvuldige gebruik van het internet. De nieuwe werk-, denk- en leeswijzen van de mens worden volgens Carr gekenmerkt door multitasken en versplintering van aandacht: vergaring van informatie vindt plaats via surfen op het internet en het lezen van korte tekstfragmenten; onderwijs bedient de mens zich van andere media als Twitter en Facebook.

Dit multitasken lijkt de nieuwe natuur van de mens geworden. Carr stelt: 'Maar naarmate we beter kunnen multitasken, raakt ons vermogen om diep en creatief te denken verstoord.' (Carr 2011, 183) Doordat het brein plastisch is, schikt het zich naar de nieuwe werk, denk- en leeswijzen, en past het zich aan om de mens zo goed mogelijk van dienst te zijn.

Van oudsher schenken onze zintuigen vooral aandacht aan verandering en afleiding. Dit is een natuurlijk mechanisme dat ons waarschuwt voor gevaar of wijst op een kans. (Carr 2011: 90) De lineaire denk- en leeswijze, die sinds de komst van Gutenbergs drukpers hun intrede deden, vereisen zo gezien een onnatuurlijke handeling. De technologische ontwikkeling, veranderde de gehele denkwijze van de mens. Dankzij de leeshouding *deep reading*, die door de drukpers in zwang raakte, gingen men meer details zien. Deze manier van tekstbestudering werd ook op andere vlakken gebezigd, de geletterde geest was niet langer enkel voor geestelijken weggelegd maar was algemeen goed geworden. 'De wereld was, zoals Bacon had ingezien, herschapen.' (Carr 2011: 101)

Tegenwoordig is het belangrijkste kanaal voor de verspreiding van cultuur niet langer het boek maar het internet, volgens Carr. (Carr 2011: 106) Door de digitalisering zijn we opnieuw aanbeland bij een splitsing van onze intellectuele en culturele historie. Maakten we eerst de overstap van de orale vertelcultuur naar *deep reading* door de boekdrukkunst, tegenwoordig worden boeken steeds vaker ingewisseld voor beeldschermen. Carr schetst een nieuwe tendens waarbij enkel nog vluchtig over het net wordt gesurft om kennis op te doen. Uit diverse onderzoeken die hij heeft bestudeerd concludeert Carr:

'Het is weliswaar mogelijk om diep na te denken terwijl je op het net surft (...) maar dat is niet het soort denken dat de technologie stimuleert en beloont.(...) Het gebruik [van het net] stimuleert ook precies díe sensorische en cognitieve prikkels – namelijk herhaalde, intensieve en verslavende – die aantoonbaar resulteren in drastische en snelle veranderingen in de hersencircuits en –functies.' (Carr 2011: 155)

Volgens Carr is de versplintering van aandacht die door het internetgebruik ontstaat de meest invloedrijke factor van het medium. Hoewel de gebruiker zich op het medium probeert te focussen wordt hij steeds afgeleid door nieuwe impulsen en concurrerende berichten, die via het medium verschijnen. (Carr 2011: 158)

Carr citeert neuro-wetenschapper Michael Merzenich die in een interview uit 2005 stelt 'dat ons brein zowel fysiek als functioneel substantieel verandert wanneer we een nieuwe vaardigheid ontwikkelen of aanleren.' (Carr 2011: 159) Het voortdurend blootstellen van de hersenen aan het internet zorgt ervoor dat ze worden omgevormd en zich aanpassen om de nieuwe vaardigheid zo goed mogelijk uit te voeren. Er zijn ook neurologische consequenties voor de functies die we niet langer gebruiken, volgens Carr:

'Zoals de neuronen met elkaar samenwerken wanneer ze geprikkeld worden, werken ze niet samen als ze niet geprikkeld worden. De tijd die we besteden aan het scannen van webpagina's gaat ten koste van het lezen van boeken, de tijd die we besteden aan het voortdurend van de ene link naar de andere klikken, gaat ten koste van bezinning.' (Carr 2011: 160)

Gary Small, hoogleraar psychiatrie, voerde een experiment uit dat het brein van zware gebruikers van het internet vergelijkt met het brein van minder frequente gebruikers terwijl ze zoekopdrachten via Google uitvoeren. De frequente gebruikers maakten veel gebruik van de linkervoorzijde van de hersenen, de dorsolaterale prefontale cortex. Bij herhaling van de test bleken echter ook de minder frequente gebruikers veel hersenactiviteit in de dorsolaterale prefontale cortex te vertonen, terwijl zij voor de test slechts vijf uur aan het internet waren blootgesteld. (Carr 2011: 161) Dit geeft aan hoe snel internet verandering in de hersenen teweeg kan brengen.

Ook blijken internetgebruikers andere hersengebieden te gebruiken dan lezers van boeken. De laatstgenoemde groep spreekt vooral gebieden aan die met taal, geheugen en visuele voorstelling in verband staan, de internetlezers maken gebruik van

‘prefrontale gebieden’ die te maken hebben met het oplossen van problemen en het maken van beslissingen. (Carr 2011: 162)

De hyperlinks, die internetpagina’s kenmerken, brengen een extra moeilijkheid met zich mee in de verwerking van informatie door de hersenen. De internetgebruiker moet veel handelingen tegelijkertijd verrichten: inschatten of de link waardevol is en ervoor kiezen om hem aan te klikken. De aandacht die deze beslissingen vereisen, zorgt ervoor dat de gebruiker niet tegelijkertijd ook nog de tekst op de website kan lezen. Carr stelt: ‘(...) het is aangetoond dat deze omschakeling ons begripsvermogen en geheugen hindert, vooral wanneer die omschakeling herhaaldelijk plaatsvindt.’ (Carr 2011: 162) Het menselijk brein bevat namelijk een korte- en een langetermijngeheugen, volgens de door Carr geciteerde orthopedagoog John Sweller. Het werkgeheugen, een soort kortetermijngeheugen, zorgt ervoor dat er informatieoverdracht plaatsvindt naar het langetermijngeheugen waarin onze kennis opgeslagen ligt.

‘De diepte van onze intelligentie hangt af van onze vaardigheid om informatie van het werkgeheugen naar het langetermijngeheugen over te brengen, en die informatie in te passen in conceptuele schema’s.’ (Carr 2011: 163)

Aangezien er maar weinig elementen in dit werkgeheugen passen, raakt het snel vol. Bij lezing van een boek kan de doorstroming van het werkgeheugen naar het langetermijngeheugen worden gedoseerd door de gebruiker, bij het lezen van een internetpagina kan dit echter niet. Er komt zoveel informatie tegelijk binnen dat het niet mogelijk is om een samenhangende informatieoverdracht van het werk- naar het langetermijngeheugen te verzorgen. Als deze ‘cognitieve belasting’, te groot wordt, kan de informatie geen aansluiting vinden met de reeds aanwezige kennis in het langetermijngeheugen. ‘Als gevolg daarvan gaat ons leervermogen achteruit en blijft ons begrip oppervlakkig.’ (Carr 2011: 166)

Ook het concentratievermogen is gecentreerd in het werkgeheugen, grote cognitieve belasting leidt ertoe dat men sneller is afgeleid. Het is bij cognitieve overbelasting van het brein voor de gebruiker moeilijk om onderscheid te maken wat betreft de relevantie van onderwerpen, Sweller wijst twee oorzaken aan voor deze overbelasting: ‘overbodige probleemoplossing’ en ‘verveelde aandacht’. Carr ziet sterke overeenkomsten tussen deze oorzaken en de ‘kenmerken van het net als informatiemedium.’ (Carr 2011: 166)

Hij haalt diverse onderzoeken aan waaruit blijkt dat lineaire teksten beter worden begrepen door de lezer, dan hyperlinkteksten. De eigenschappen van

hyperteksten hadden over het algemeen meer cognitieve belasting tot gevolg. De vele afleidingen en onderbrekingen van werkzaamheden die het internet te bieden heeft, zorgen ervoor dat de mens concentratie verliest.

Webdesignconsultant Jakob Nielsen onderzocht in 2006 via *eyetracking* hoe mensen lezen op internet. Vrijwel niemand las regel voor regel. (Carr 2011: 177) Ook blijkt dat lezers teksten veelal scannend, in plaats van aandachtig lezen en ze bijna nooit terugkeren naar een bron die ze al hadden bezocht. Onderzoekers van University College London concludeerden in 2008:

‘Er zijn tekenen dat er nieuwe vormen van lezen opkomen, een soort “power-browsing”, waarbij lezers titels, inhoudsopgaven en samenvattingen horizontaal vluchtig doornemen in de hoop zo snel mogelijk iets van hun gading te vinden. Het lijkt er bijna op dat gebruikers online gaan om het traditionele lezen te vermijden.’ (Carr 2011: 179)

Scannen en vluchtig lezen waren eens middelen en zijn verworpen tot doelen, stelt Carr. (Carr 2011: 181) Hij ziet een omgekeerde beschaving in onze wijze van informatie vergaren: ‘we evolueren van telers van persoonlijke kennis tot jagers-verzamelaars in het woud van elektronische data.’ (Carr 2011: 181)

Doordat we onze aandacht steeds beter kunnen verdelen worden we beter in ‘multitasken’ blijkt uit verschillende citaten in Carr’s werk. Voor onze creativiteit, inventiviteit en productiviteit heeft dit echter negatieve gevolgen, volgens neuro-wetenschapper Jordan Grafman: ‘Hoe meer je multitaskt, hoe minder je in staat bent om na te denken over een probleem en dat op te lossen.’ (Carr 2011: 183) Carr stelt:

‘Gegeven de plasticiteit van onze hersenen weten we dat ons onlinegedrag doorwerkt in onze synapsen, ook als we niet online zijn. We kunnen aannemen dat de neurale circuits die we gebruiken om te scannen en te multitasken steeds groter en sterker worden, terwijl de circuits die we gebruiken om te lezen en diep na te denken langzaam uiteenvallen.’ (Carr 2011: 184)

2.3.1. De digitale beïnvloeding van media

Het verschil tussen internet en andere media is volgens Carr het bidirectionele karakter van het medium. De gebruiker kan, anders dan bij televisie of radio, een bericht ontvangen en verzenden.

Terwijl internet in de jaren ‘90 nog voornamelijk op de statische pagina’s van kranten en tijdschriften leken, (Carr 2011: 204) is het tij gekeerd en dienen websites tegenwoordig juist als inspiratiebron voor gedrukte media. (Carr 2011: 127) Kranten,

tijdschriften en boeken lijken steeds meer op websites of internetpagina's, doordat hyperlinks, zoekwoorden en andere online kenmerken aan een romantekst, de voorpagina van een krant of tijdschrift worden toegevoegd.

Deze toevoegingen zorgen ervoor dat we de inhoud anders gebruiken, ervaren en begrijpen dan wanneer we dezelfde informatie via analoge media tot ons nemen, stelt Carr. (Carr 2011: 122) Hij is van mening dat de leeshouding verandert door de komst van elektronische media als de *e-reader*. De door hem geciteerde journalist van de *Wallstreet Journal*, L. Gordon Crowitz, stelt echter dat *e-readers* ons het gebrek aan aandacht terug kunnen geven en de lezer doen inzien welke elementen boeken groots maakten: woorden en hun betekenis. (Carr 2011: 138) Carr doet dit af als 'wishfull thinking'. (Carr 2011: 138) Hij benadrukt hier in de geest van McLuhan, dat de verandering van de vorm van een medium ook een verandering van de inhoud betekent. Carr weerlegt de stelling van een senior-vicepresident van de uitgeverij HarperCollins, die stelt dat de extra mogelijkheden die e-boeken hebben in vergelijking tot gedrukte romans volledig moeten worden benut. (Carr 2011: 138) Volgens Carr zijn de nieuwe ontwikkelingen niet per definitie positief. Carr: 'Zodra je een boek volstopt met links en het verbindt met het web (...) verander je wat het is en verander je ook de leeservaring.' (Carr 2011: 208)

Ook Google houdt zich bezig met de 'digitale mogelijkheden' rond boeken. De organisatie heeft zich voorgenomen alle gedrukte boeken te digitaliseren die wereldwijd zijn verschenen. Tegenstanders merken op dat Google niet enkel boeken scant waarvan het auteursrecht is verlopen maar ook werken die nog auteursrechtelijk zijn beschermd. Nadat Google een betalingsregeling ontwierp voor de auteurs en uitgevers, die zo konden meeprofiteren van de financiële voordelen van Google Book Search, gingen auteurs en uitgevers akkoord. (Carr 2011: 210) Critici waarschuwden voor de macht die Google kreeg. Het bleek uiteindelijk ook een te risicovolle onderneming; de rechten van alle boeken in de handen van een bedrijf. De overeenkomst die Google had gesloten met uitgevers en auteurs werd ontbonden in 2009. (Carr 2011: 211)

Carr vindt dit Google-debat veelzeggend voor de veranderingen binnen het auteursrecht. Er is sprake van belangenverstrengeling doordat sommige uitgeverijen die deelnamen aan het debat enerzijds tegen Google's alleenheerschappij over de online versies van boeken waren maar anderzijds een aandeel hadden in Google Book Search. (Carr 2011: 211) Google ziet enkel voordelen ten aanzien van het samenbrengen van alle gedigitaliseerde boeken. Via een 'knip-en-plak-optie' kan men passages kopiëren, om zelf online te plaatsen op hun eigen site of Facebookpagina. Google wijst ook op de mogelijkheden die digitale versies van literatuur boven print hebben. En er is de optie

'Popular Pages', de lezer vindt hier in een oogwenk 'veelgeciteerde pagina's'. Google biedt tevens de mogelijkheid een boek in tien seconden 'te lezen' via 'word clouds'. (Carr 2011: 213) Hier is de culturele devaluatie van literaire werken duidelijk zichtbaar: Google maakt het lezen van een compleet boek 'overbodig', de lezer zou immers in tien seconden al een boek kunnen scannen via de nieuwe methode.

Wat is de volgende stap? Zal Google ons brein gaan vervangen? De oprichters van Google zijn van mening dat: '(...)we "beter af" zouden zijn als onze hersenen aangevuld of zelfs vervangen zouden worden door kunstmatige intelligentie (...)' (Carr 2011: 223)

Het internet heeft niet enkel de potentie om ons brein aan te vullen, in de toekomst, maar tast ook ons geheugen aan en vermogens als concentratie en bestudering. Aandacht bepaalt wat we onthouden en vergeten van herinneringen, daar hebben we mentale concentratie voor nodig. Wanneer het niet lukt om aandacht te besteden aan de informatie in ons werkgeheugen zal de informatie verloren gaan.

'En, met dank wederom aan de plasticiteit van onze neurale paden, hoe meer we het web gebruiken, des te meer we ons brein leren om afgeleid te raken: om informatie snel en zeer efficiënt te verwerken, maar zonder een lange aandachtspanne.' (Carr 2011: 247)

Ten slotte waarschuwt Carr de lezer ervoor dat hoe meer we vertrouwen op computers als middel om de wereld te begrijpen, des te meer onze eigen intelligentie verzwakt en verandert in een soort kunstmatige intelligentie. (Carr 2011: 284)

3. Nieuwe media in het literatuuronderwijs

De digitalisering van de maatschappij en de literatuur heeft ook gevolgen voor het middelbaar onderwijs. Scholen digitaliseren mee. Al in 1999 schreef John Daniëls over de lucratieve manier waarop leerlingen internet inzetten om 'elkaar te helpen met leesdossiers, -verslagen en uittreksels van boeken'.⁴⁹ (Daniëls 1999) Toen al was de leerling de docent ver vooruit. Hoe verhouden nieuwe media, literatuuronderwijs, leerling en docent zich tegenwoordig tot elkaar?

In verschillende onderzoeken wordt ontleding en de negatieve houding die leerlingen ten opzichte van lezen hebben aan de kaak gesteld. Uit PISA-onderzoek (2009) onder 15-jarigen uit 65 landen, blijkt dat Nederlandse leerlingen het meest negatief zijn over lezen.⁵⁰ De 'statische literatuur' vindt moeilijk aansluiting bij de leerlingen die leven in een geautomatiseerde maatschappij en zijn opgegroeid met het internet, sociale media en de (spel)computer. Gamen is voor hem/haar vaak natuurlijker dan het lezen van een boek. Literatuur staat ver van de leerling af. Het onderwijs, dat steeds meer leerlinggericht is geworden, is hier volgens Ronald Soetaert debet aan:

“Leesplezier” wordt de nieuwe slogan, naadloos aansluitend bij andere aandachtspunten als leerlinggerichtheid, motivatie, creativiteit en emancipatie. De uiterste consequentie is onvermijdelijk: leerlingen blijven vastzitten aan hun eigen subjectieve reacties en willen geen literatuur meer lezen.’ (Soetaert 2006: 17)

Hoe kunnen leerling en literatuur nader tot elkaar worden gebracht? Sammy Frankenhuis, Sanne van der Hagen en Anneke Smelik pleiten voor het inzetten van ict. (Frankenhuis e.a. 2007: 37) Ze verwijzen naar onderzoek van stichting SURF waarin wordt gesteld: ‘Docenten kunnen met behulp van ICT gemakkelijk communiceren met studenten, lesmateriaal efficiënt beheren in leermanagement-systemen en digitaal toetsen afnemen.’⁵¹ Frankenhuis e.a. stellen dat het ‘leuk en interessant’ is voor leerlingen om internet voor school te gebruiken. Integratie van internet en school is volgens hen een vereiste ‘om aansluiting te vinden bij de leefwereld van jongeren’. (Veen, W. & Jacobs, F. (2005), geciteerd naar Frankenhuis e.a. 2007: 38) Kruisbestuiving tussen media en literatuur kan helpen de kloof tussen jongeren en lezen te dichten.

⁴⁹ Daniëls, J., ‘Internet, een alternatieve weg naar het diploma’ In: *Levende Talen Magazine* 541 1999, z.p..

⁵⁰ Leesmonitor met de resultaten uit PISA-onderzoek over de houding die 15-jarigen hebben ten opzichte van lezen. <<http://www.leesmonitor.nu/page/10003/Leesmotivatie/>>

⁵¹ Frankenhuis, S., S. Hagen van der, en A. Smelik, *De effecten van nieuwe media op jongeren van 12 – 14 jaar. Verslag van een literatuuronderzoek in opdracht van SLO*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling (SLO) 2007, p. 37.

3.1 Kruisbestuiving

Marita Mathijssen stelt dat het 'broodnodig [is] dat er meer visuele verwerking van de literatuur wordt gemaakt.'⁵² (Mathijssen 2006: 15) De inzet van media kan hierin een belangrijke rol vervullen. Mathijssen denkt aan de verfilming van de 50 werken uit de literaire canon.

'Het omzetten van literaire teksten naar een combinatie van literatuur met visualiteit [moet] niet meer [worden] afgedaan als een onheuse poging tot populariseren.'
(Mathijssen 2006: 16)

Door de visualisering zou het wereldbeeld van bijvoorbeeld De Beatrijs en Van den Vos Reinaerde toegankelijker worden voor de leerlingen, denkt Mathijssen. (Mathijssen 2006: 16) Ze is van mening dat 'literatuur kijken om vervolgens tot lezen te komen' (Mathijssen 2006: 16) een reële kans van slagen heeft. Ook André Mottart, Ronald Soetaert en Ive Verdoort signaleren nieuwe behoeften: 'Er is behoefte aan een wereld waarin digitalisering, mondialisering en een nieuwe economie voor fundamentele veranderingen zorgen.'⁵³ (Mottart e.a. 2003: 431) Zij achten de hypertextstructuur bij uitstek geschikt voor het onderwijzen over 'naties en Europa als constructie'. Volgens Mottart e.a kan ook de samenstelling van mythes goed via die structuur worden geproblematiseerd. (Mottart e.a. 2003: 343)

3.2 Succesfactoren voor implementatie nieuwe media

Christophe de Voogd hekelt het standpunt dat 'het literaire onderwijs van nu tekortschiet vanwege zijn naïeve uitgangspunten en laxistische doelstellingen.'⁵⁴ Hij stelt dat 'de capaciteit van *leraren en leerlingen* wordt overschat.' (De Voogd 2006: 56) Met name zijn analyse van de generatiekloof tussen leraar en leerling, wat betreft het gebruik van internet en nieuwe media, is interessant in verband met dit onderzoek:

'de gemiddelde leraar [heeft] in zijn eigen leerjaren (de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig) de nieuwe ict's helemaal niet leren kennen. (...)

⁵² Mathijssen, M., 'Literatuur als levertraan'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 15.

⁵³ Mottart, A. & R. Soetaert, en I. Verdoort, 'Digitalisering & Cultuur: Onderwijs als Contact Zone'. In: *Spiegel der Letteren* 45 2003, p. 431.

⁵⁴ Voogd de, C., 'Van bijbel tot blog'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 56.

Anders gezegd, de aan de nieuwe media verbonden beschavingsbreuk wordt verdiept c.q. versterkt door de generatiekloof tussen leerlingen en leraren.' (De Voogd 2006: 57)

De Voogd concludeert: 'Het herdefiniëren van de literatuur, van haar specificiteit, macht en nut en van zijn aanpak in de klas is dus broodnodig.' (De Voogd 2006: 57)

Uit onderzoek van de Onderwijsraad (2008) blijkt dat internet nog maar mondjesmaat wordt ingezet. Met name docenten die lesgeven aan havo- of vwo-leerlingen maken weinig gebruik van nieuwe media. Slechts 29% van de havo-en vwo-docenten tegen 60% van de vmbo-docenten maakt gebruik van digitale leermiddelen.⁵⁵ Uit verschillende empirische studies blijkt dat docenten digitale middelen op een soortgelijke manier inzetten als gedrukte middelen. 'Digitale leermiddelen ondersteunen daarmee vooral de vigerende onderwijspraktijk.' (Onderwijsraad 2008: 36)

Om de implementatie van ict binnen de school goed te laten verlopen, is het overzicht met 'de succesbepalende factoren van instellingsbrede invoering van digitale leermiddelen' in bijlage 2 weergegeven. (Onderwijsraad 2008: 49) De randvoorwaarden voor 'doelmatig en efficiënt leergebruik van digitale middelen' zijn door De Stichting Kennisnet ICT opgesteld en hieronder weergegeven. De vier pijlers spelen allemaal een even grote rol bij het schema 'vier in balans':

- 'een visie op onderwijs: wat voor onderwijs willen we bieden en welke leermiddelen (waaronder digitale) gebruiken we daarbij;
- kennis, attituden en vaardigheden van leraren, schoolleiders, bestuurders en leerlingen;
- programma's en digitaal leermateriaal (educatieve content); en
- ict-infrastructuur, bijvoorbeeld beschikbare pc's, voldoende internetaansluitingen, een adequaat functionerend netwerk.' (Onderwijsraad 2008: 46)

Leiderschap speelt ook een belangrijke factor bij de implementatie van ict. Met dit leiderschap is het anno 2008 nog slecht gesteld op Nederlandse middelbare scholen:

'Zoals gezegd is leiderschap een cruciale factor voor de inzet van digitale leermiddelen. Een indicator voor leiderschap is de mate waarin dit gebruik wordt gecoördineerd binnen de school. De situatie in het voortgezet onderwijs is vooral op dat punt zorgelijk:

⁵⁵ Onderwijsraad Den Haag, *Onderwijs en open leermiddelen advies*. Den Haag: OBT bv 2008, p. 35.

negen van de tien leraren geven aan dat er geen inhoudelijke coördinatie plaatsvindt binnen hun school wat betreft het gebruik van ict.' (Onderwijsraad 2008: 50)

Naast de ontwikkeling van leiderschap is ook professionalisering van docenten noodzakelijk, concludeert de Onderwijsraad. Deze professionalisering moet worden gekoppeld aan de onderwijspraktijk, het is noodzakelijk dat de docenten daarbij beschikking hebben tot 'open leermiddelen.'

3.3 Gamestructuur en literatuur

Literatuurwetenschapper James Paul Gee wordt in verschillende artikelen geciteerd als het gaat om de integratie van games en educatie. Gee wil weten hoe het komt dat games jongeren blijven boeien. Hij bekijkt het leerproces en concludeert 'dat de spelers in fictieve werelden terecht komen die hen uitdagen anders te denken en te handelen.' (Frankenhuis e.a. 2007: 66) Gee is ervan overtuigd dat de gamestructuur, die jongeren gewend zijn van de computergames uit hun vrije tijd, ook in het onderwijs moet worden ingezet:

'Learning isn't about memorizing isolated facts. It's about connecting and manipulating them' (Gee 2003) [...] het lijkt ons toch essentieel te kijken naar wat in jeugdculturen en kunst met de digitalisering gebeurt.' (Mottart 2003: 440)

Er wordt door Gee en Mottart gepleit voor het betrekken van de elementen uit de belevingswereld van de leerling aan de literatuurles. Zowel op inhoudelijk als praktisch niveau bieden de nieuwe media mogelijkheden die onderzocht moeten worden.

'We zullen moeten onderzoeken hoe het culturele perspectief de digitalisering kan verrijken en hoe de digitalisering de cultuur verandert. Niet alleen wat we onderwijzen verandert door het internet, ook hoe we onderwijzen blijft niet hetzelfde.' (Verdoodt 2003: 438)

Game-ontwikkelaar Simon Egenfeldt-Nielsen stelt dat games kunnen bijdragen aan de ontwikkeling en training van vaardigheden als logisch denken, redeneren, vooruitkijken en probleemoplossend handelen, die nuttig zijn in een educatieve setting. (Frankenhuis e.a. 2007:66) Games zouden ook ideaal zijn om informatie te verstrekken. Frankenhuis e.a. 2007 noemen vakken als geschiedenis, maatschappijleer en aardrijkskunde waarin games goed inzetbaar zouden kunnen zijn. (Frankenhuis e.a. 2007: 67) Ook kennis van

literatuur en literatuurgeschiedenis zou via een gamestructuur kunnen worden overgebracht aan de leerlingen.

Soetaert noemt de mogelijkheid die games bieden aan spelers van die games om zichzelf te verplaatsen in andere personages. Op het snijpunt van de echte en virtuele wereld wordt een nieuwe identiteit gecreëerd,

‘waardoor de speler wordt beïnvloed. Computergames bieden dus de mogelijkheid om te reflecteren over culturele modellen die betrekking hebben op de wereld. In elk geval vormen ze een belangrijk onderdeel van de culturele wereld en zijn het concrete voorbeelden van hoe de nieuwe technologie traditionele concepten als tekst, verhaal, spel en geletterdheid ter discussie stelt.’ (Soetaert 2006: 52)

In bijlage 1 staan verschillende voorbeelden van nieuwe media die ter voorbereiding van de literatuurles, in de literatuurles of als naslagwerk voor leerlingen en docenten Nederlands kunnen worden toegepast.

3.4 Onderwijsdoel literatuuronderwijs verandert

Het begrip ‘geletterdheid’, dat lang de hoogste prioriteit had als onderwijsdoel, heeft zijn beste tijd gehad, wordt geconstateerd in *Literacy in the Age of New Media* (2008).⁵⁶ Het vernieuwde medialandschap vraagt om een andere benadering van literatuur, ook in het literatuuronderwijs. In plaats van geletterdheid of mediawijsheid kan tegenwoordig beter van *literacies* in meervoud worden gesproken (Raad voor de Geesteswetenschappen 2008: 5). Volgens Ronald Soetaert hebben we ‘multigeletterden’ nodig, om betekenis aan ons leven te geven dat volgens hem drastisch verandert op privé-, werk- en publiek terrein:

‘De rode draad binnen deze veranderingen is het toenemende belang van diversiteit en de verschillen waarover moet worden onderhandeld. Het onderwijs zou jongeren in staat moeten stellen om die onderhandeling tot een goed einde te brengen door hen multigeletterd te maken en hen op een positieve manier te leren omgaan met de verschillen.’ (Soetaert 2006: 22)

Literatuurdocenten hebben de taak gekregen om scholieren te leren een kritische houding aan te nemen ten opzichte van de media, wordt gesteld in de publicatie *Literacy in the Age of New Media*. Sammy Frankenhuis e.a. stellen eveneens dat leerlingen kritisch

⁵⁶ Raad voor Geesteswetenschappen, *Literacy in the age of New Media*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2008, p. 5.

en bewust moeten worden gemaakt als het gaat om de omgang met 'mediageletterdheid'.⁵⁷ Plezier, begrip en waardering groeien volgens Frankenhuis e.a. als leerlingen zich bewust zijn van hun omgang met media. (Frankenhuis e.a. 2007: 17) De Raad voor Geesteswetenschappen haalt José van Dijck, hoogleraar Comparative Media Studies, aan, zij waarschuwt ervoor dat scholieren vaak onwetend zijn over 'de technologische, commerciële en ideologische manipulatie door zoekmachines'. (Raad voor de Geesteswetenschappen 2008: 12) Zo is de zoekvariant van Google naar wetenschappelijke boeken en artikelen, GoogleScholar, een commerciële zoekmachine. Docenten hebben volgens Van Dijck de taak hun leerlingen hierop te wijzen.

Een andere bevinding is dat jongeren dankzij nieuwe media meer 'creatief schrijven' dan ooit. (Raad voor Geesteswetenschappen 2008: 5) Hans Bennis, werkzaam bij het Meertens Instituut, wordt eveneens genoemd door de Raad voor Geesteswetenschappen. Hij signaleert verschillende taalvarianten.

'Daar waar voorheen de rigide norm de op school aangeleerde schrijftaal was, is er sinds een decennium sprake van diversificatie en anarchisme in nieuwe schrijftalen die gebruikt worden bij media als msn en sms.' (Raad voor de geesteswetenschappen 2008: 9)

Dit 'korterlands' biedt mogelijkheden om creatief met taal te spelen en om een eigen identiteit te creëren. (Raad voor Geesteswetenschappen 2008: 10)

Maaïke Meijer, hoogleraar aan het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht geciteerd door de Raad voor Geesteswetenschappen, stelt dat de discussie niet moet gaan over het wel of niet gebruiken van de nieuwe media maar over het behoud van kwaliteit. Kwaliteit kan zich volgens haar 'manifesteren in alle media'. (Raad voor Geesteswetenschappen: 13) 'Volgens Meijer valt of staat het herkennen en appreciëren van kwaliteit met traagheid en traagheid is dan ook precies de culturele competentie die moet worden verdedigd.' (Raad voor Geesteswetenschappen 2008: 13) Ze propageert *slow reading* in plaats van *close reading*, want:

'Traagheid staat centraal in het aandachtig lezen, herlezen en fijnzinnig interpreteren met behulp van een beproefd analytisch instrumentarium: het avontuur van de

⁵⁷ Frankenhuis, S. & Hagen van der, S. en Smelik, A. *De effecten van nieuwe media op jongeren van 12 - 14 jaar. Verslag van een literatuuronderzoek in opdracht van SLO*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling (SLO) 2007.

betekenisrijkdom die naar voren treedt omdat je aandacht investeert in iets en alsmaar om een 'tekst' heen blijft lopen.' (Meijer 2008: 13)

3.5 Lezen van beeldscherm of papier en leesapparatuur

Maciej Maryl voerde empirisch onderzoek uit naar de verschillen tussen lezen van papier en lezen van het beeldscherm. Hij haalt Michael R. Heim (1993) aan, Heim stelt dat lezen en denken verandert door computers: 'Infomania erodes our capacity for significance. We collect fragments.' (Maryl: 410) Een soortgelijke visie als Alessandro Baricco erop nahoudt in paragraaf 2.2, hij signaleert een cultuuromslag die zich kenmerkt door een teloorgang van betekenis op tal van gebieden. Maryl noemt ook de conclusie van Joel Geske en Saras Bellur (2008): 'artificially produced, pulsed light of CRT screens affects readers' attention.' Bovendien kost lezen van het scherm meer cognitieve inspanning, stellen Geske en Bellur die onderzoek verrichtten naar lezen van krantenartikelen van scherm en papier. (Maryl: 411) Uit de beschouwende literatuur die Maryl aandraagt blijkt dus dat de digitale lezer er andere lees- en denkgewoonten op nahoudt dan de lezer van gedrukte literatuur.

Maryl houdt zich bezig met de vraag 'of we nog literaire lezers zijn, of eerder ongeduldige tekstgebruikers.' (Maryl 2011: 406) Hij liet 63 studenten van de Warschau School van Sociale en Geesteswetenschappen een kort Pools verhaal (2077 woorden) lezen van papier en van het computerscherm. Ondertussen moesten de proefpersonen passages onderstrepen die door hen belangrijk of interessant werden bevonden. Na het lezen verrichtten ze 'een geheugentest over de belangrijkste gebeurtenissen, schreven ze een korte samenvatting en beantwoordden ze algemene vragen over mediagebruik en sociaal demografische achtergrond.' (Maryl 2011: 406)

Maryl concludeert dat er geen verschillen zijn in leestijd of -prestaties tussen het lezen van papier of van beeldscherm. Wel plaatst hij enkele kanttekeningen: de lezer bevindt zich namelijk in een 'kunstmatige setting' waardoor hij zich mogelijk meer bewust is van de opdracht en op een andere manier leest dan hij normaliter zou doen. Het onderstrepen van de woorden kan van invloed zijn geweest op de resultaten: Met een marker onderstreept men woorden gemakkelijker op papier dan met een muis op het beeldscherm. Mogelijk zouden de lezers meer moeite hebben gehad met het lezen van een lang verhaal van een beeldscherm.

Naar aanleiding van Maryls conclusie, die luidt dat er geen verschillen zijn in de leesprestaties van papier of beeldscherm, is het interessant om te weten waar leerlingen de voorkeur aan geven: lezen van scherm, bijvoorbeeld van een e-reader of van papier. Sally Maynard signaleert dat digitale media op kinderen een sterkere

aantrekkingskracht hebben dan het gedrukte boek en dat ze daarom minder lezen. Ze besloot een onderzoek te doen naar de ervaringen van ouders en kinderen met verschillende leesapparaten.

Drie gezinnen met ieder twee kinderen tussen de 7 en 12 jaar kregen ieder twee weken de Amazon Kindle (een *e-reader*), de Nintendo DS-lite (een draagbare spelcomputer) en de Apple iPod Touch (een *smartphone*) in huis en hielden een dagboek met hun leeservaringen bij. (Maynard 2011: 417) De proefpersonen geven allemaal de voorkeur aan de Amazon Kindle. 'Hij ligt makkelijk in de hand, de navigatie is gebruiksvriendelijk en het matte e-Ink scherm leest prettig.'⁵⁸ Hierbij moet de kanttekening van de onderzoeker in acht worden genomen dat de proefgezinnen de apparaten slechts twee weken in huis hadden gehad. Zowel de ouders in dit onderzoek als de proefpersonen in het onderzoek van Maryl prefereren het lezen van een gedrukt verhaal of boek. De helft van de kinderen die meededen aan het onderzoek van Maynard kozen echter voor het e-boek.

Dit onderzoek is van belang bij de implementatie van nieuwe media in het literatuuronderwijs. Er klinken nogal eens sceptische geluiden, ook onder de docenten die hebben meegewerkt aan de diepte-interviews voor deze scriptie, als het gaat om het lezen vanaf een beeldscherm of het gebruik van de e-reader. Uit de onderzoeken van Maryl en Maynard blijken dat korte verhalen, onder bepaalde condities (het onderstrepen van woorden is een onderdeel van de taak), van papier en beeldscherm dezelfde leestijd en –prestaties opleveren. Uit de steekproef van Maynard blijkt dat sommige leerlingen wel degelijk de voorkeur geven aan lezen vanaf een e-reader.

⁵⁸ Maynard, S., 'The impact of e-books on young children's reading habits'. In: Hakemulder, F. *De stralende lezer. Wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van het lezen*. Stichting Lezen reeks deel 17. Delft: Eburon 2011, p. 418.

4. Onderzoeksvraag

In hoofdstuk 3 bleek uit onderzoek van de Onderwijsraad (2008) dat weinig havo- en vwo-docenten nieuwe media inzetten tijdens hun lessen. Ook bleek dat leerlingen een steeds negatievere houding ten opzichte van lezen hebben en dat het onderwijs dit tij zou kunnen keren door (meer) in te spelen op de belevingswereld van de jongere, bijvoorbeeld door de inzet van nieuwe media tijdens het literatuuronderwijs (Frankenhuis e.a. 2007). Mijn hoofdvraag is nu: *Hoe is het gesteld met de inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs en levert de praktijk steun voor de veronderstellingen over condities en effecten ervan die in de beschouwende literatuur worden geformuleerd?*

De verwachting is dat de oudere docenten niet over de competenties beschikken die vereist zijn voor de toepassing van nieuwe media in het literatuuronderwijs; zij zijn niet opgegroeid met het internet en hebben er ook tijdens hun opleiding niet mee gewerkt (Zie De Voogd 2006). De docenten van de jonge garde daarentegen zijn met internet opgegroeid en hebben deze competenties beter kunnen ontwikkelen. Dit wordt getoetst via de eerste deelvraag, die tweeledig is, en luidt: a) *Wat zijn de barrières om nieuwe media in te zetten voor docenten Nederlands?* En b) *Hoe kunnen die barrières geslecht worden?* Zowel aan de docenten die weinig nieuwe media inzetten, als de docenten die wel nieuwe media toepassen in hun literatuurlessen, is deze vraag gesteld. Zo wordt bekeken hoe, ook voor de docenten die nu nog maar weinig met nieuwe media werken, de omstandigheden zo kunnen worden verbeterd dat ze hier wel mee kunnen werken.

De tweede deelvraag, die wederom meerledig is, is toegespitst op het beleid van de school ten opzichte van nieuwe media. a) *Hanteert de school een beleid ten opzichte van nieuwe media?* b) *Voelt de docent zich door dit beleid gesteund?* De hypothese is dat het zonder beleid of (digitale) middelen (zoals een digitaal schoolbord, laptops) voor de docenten moeilijk is om met nieuwe media te werken. De Onderwijsraad noemt leiderschap als een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle inzet van digitale middelen in het onderwijs. Een helder beleid met betrekking tot de inzet van nieuwe media is dus noodzakelijk. (Onderwijsraad 2008: 50)

De verwachting is dat er een verband bestaat tussen het gebruik van nieuwe media in het literatuuronderwijs en in de vaardigheidsvakken, lezen en schrijven. De derde deelvraag onderzoekt dit verband en luidt: *Wordt er gebruik gemaakt van nieuwe media bij vaardigheidsonderwijs als lezen en schrijven?* Als de docent bij de literatuurles veel nieuwe media gebruikt zal hij dat hoogstwaarschijnlijk ook bij de vaardigheidslessen doen en andersom.

Deelvraag vier is weer meerledig en richt zich op de ervaringen die docenten met nieuwe media hebben: a.) *welke positieve en negatieve factoren ervaart de docent bij de inzet van nieuwe media in de literatuurles?* En b.) *hoe ervaren leerlingen de inzet van nieuwe media in de literatuurles, volgens de docent?* Naar verwachting wordt duidelijk waarom docenten wel voor sommige nieuwe media kiezen en besluiten andere nieuwe media links te laten liggen. Hier worden de ervaringen meegenomen van leerlingen met het nieuwe mediagebruik in het literatuuronderwijs, gesignaleerd door docenten Nederlands. De hypothese luidt dat docenten met name positieve ervaringen hebben met nieuwe media die speciaal voor het literatuuronderwijs zijn ontwikkeld en dat leerlingen enthousiast zijn over de nieuwe media in de les omdat ze zorgen voor afwisseling. Uit onderzoek van Frankenhuis e.a. bleek immers dat nieuwe media beter aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen. Een verwacht nadeel is dat leerlingen snel afgeleid raken door te werken met nieuwe media.

De eerste vier deelvragen geven een beeld van de huidige inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs. De vijfde deelvraag richt zich meer op de toekomst en luidt: *Is er behoefte aan 'nieuwe' nieuwe media in het literatuuronderwijs en aan welke eisen moeten deze nieuwe media voldoen?* Deze vraag verkent de behoeften van de docent met betrekking tot 'nieuwe' nieuw media. Is de docent tevreden met de nieuwe middelen die er zijn of zou hij liever andere nieuwe media zien verschijnen en waaraan moeten deze dan voldoen?

4.1 Onderzoeksmethode

Zoals in de inleiding is vermeld bevat deze scriptie naast een descriptief theoretisch kader, een empirisch onderzoek. De opzet en resultaten van dit onderzoek zullen in dit deel worden toegelicht. Allereerst worden het type onderzoek, de proefpersonen, het onderzoeksmateriaal en de werkwijze tijdens het onderzoek besproken.

Middels kwalitatief onderzoek via diepte-interviews is onderzocht in hoeverre de tien docenten die meewerkten aan dit onderzoek gebruik maken van nieuwe media binnen het literatuuronderwijs voor het vak Nederlands. Het interview is operationeel gemaakt door verschillende interviewvragen over de inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs in verschillende secties in te delen.

4.2 Proefpersonen

Voor dit scriptieonderzoek zijn negen docenten Nederlands geïnterviewd, zes mannen en vier vrouwen in de leeftijd van 24 tot 62 jaar. Ze geven allemaal literatuurles aan havo- en/of vwo-leerlingen op diverse Nederlandse middelbare scholen.

Van het Christelijk Gymnasium te Utrecht heb ik drie docenten geïnterviewd en van het Zaanlands Lyceum te Zaandam twee. Zo kon ik bekijken of het nieuwe media-gebruik binnen de sectie Nederlands voor iedere docent gelijk is.

Van de andere middelbare scholen is telkens één docent geïnterviewd. Deze andere middelbare scholen waren: Het Vituscollege te Bussum, het Christelijke Lyceum Veenendaal, de Helen Parkhurst Daltonschool in Almere en het Koningin Wilhelmina College in Culemborg. De docenten zijn hieronder ingedeeld naar mate van gebruik van nieuwe media.

Daarnaast is één docent Nederlands geïnterviewd die literatuurles geeft aan een internationale school, het ACS Hillingdon International School in Hillingdon (Verenigd Koninkrijk). De resultaten uit haar interview zullen niet worden vergeleken met de onderzoeksresultaten uit de andere interviews, omdat zij niet model staat voor de Nederlandse docent die lesgeeft aan het havo of vwo op een Nederlandse middelbare school. Anekdotisch zullen haar ervaringen met nieuwe media de revue passeren.

4.2.1. Een korte beschrijving van de interviewkandidaten

Lichte gebruikers van nieuwe media

- Peter Casteleijn (m, 62 jaar) heeft de kweekschool (tegenwoordig de pedagogische academie voor het basisonderwijs (pabo) gevolgd en zijn eerstegraads bevoegdheid in de avonduren gehaald. Hij geeft Nederlands aan een 5-vwo-klas, ook geeft hij het vak CKV, bij dit vak werkt hij uitsluitend met de computer. Tevens is hij afdelingsleider van het VWO aan het Zaanlands Lyceum in Zaandam.

- Jeannette Koekman (v, 51 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de Universiteit Utrecht. Ze geeft Nederlands aan onder- en bovenbouwleerlingen van het Christelijk Gymnasium Utrecht.

- Jeanine van Biemen (v, 37 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de VU in Amsterdam. Ze geeft voornamelijk Nederlands aan bovenbouwleerlingen havo en aan een havo-brugklas van het Koningin Wilhelmina College in Culemborg.

Gemiddelde gebruikers van nieuwe media

- Eva Mulder (v, 29 jaar) heeft communicatiemanagement gestudeerd en vervolgens een pre-master Nederlandse taal en cultuur en de Educatieve Master aan de Universiteit Utrecht gevolgd. Ze geeft Nederlands aan de onder- en bovenbouw havo/vwo en gymnasium aan het Vituscollege in Bussum.

- Jeroen Leijtens (m, 30 jaar) (Jeroen L.) heeft Nederlandse taal & cultuur gestudeerd en daarna een jaar het IVLOS in Utrecht gedaan; geeft Nederlands aan de onder- en bovenbouw van het Christelijk Gymnasium Utrecht.
- Anne Veenstra (m, 30 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de Universiteit Utrecht en het IVLOS. Hij geeft Nederlands aan onder- en bovenbouwleerlingen en het vak media in de onderbouw van het Christelijk Gymnasium Utrecht.
- Ellen Leijten (v, 29 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de Universiteit Utrecht en het IVLOS en geeft Nederlands aan het Christelijk Lyceum Veenendaal.

Veelzijdige gebruikers van nieuwe media en zelf ontworpen nieuwe media

- Johannes Visser (m, 24 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam in Amsterdam. Hij geeft Nederlands aan onder- en bovenbouwleerlingen, ook geeft hij dramalessen aan het Zaanlands Lyceum in Zaandam.
- Jeroen Clemens (m, 59 jaar) heeft Nederlands gestudeerd aan de Universiteit in Groningen en geeft nu Nederlands aan de bovenbouwleerlingen van het Helen Parkhurst, een daltonschool in Almere. Daarnaast is hij bezig met het schrijven van een proefschrift over online tekstbegrip en digitale geletterdheid.

Gebruik nieuwe media in het internationale onderwijs

- Hylkje Steensma (v, 61 jaar) geeft les aan 15-18-jarigen van het ACS Hillingdon International School in Hillingdon, Verenigd Koninkrijk.⁵⁹ Steensma geeft via Skype Nederlandse literatuurles aan jongeren die in Engeland het vak Nederlands volgen via het International Baccalaureaat-programma. De ouders van deze kinderen reizen, omwille van hun baan, de hele wereld over. Het programma stimuleert vaardigheden en academische kennis op basis van reflectie, dialoog, kritische analyse en creativiteit en bereidt leerlingen voor op een studie aan de universiteit. Een paar dagen per maand is Hylkje ook fysiek op de school aanwezig.

4.3 Materiaal

De resultaten uit dit onderzoek berusten op diepte-interviews. Er zijn twee versies van interviewvragen opgesteld. Als de interviewkandidaat na de eerste vraag ‘Maakt u gebruik van nieuwe media?’ niet bevestigend of wijfelend antwoordt, wordt verder gegaan met versie twee ‘interviewvragen aan docenten die niet met nieuwe media werken in het literatuuronderwijs’. De tweede vraag hierin is: ‘Wat zijn de barrières om

⁵⁹ Website van de school waaraan Hylkje Steensma via Skype Nederlandse literatuur doceert: <http://www.acs-schools.com/>

nieuwe media in te zetten tijdens de literatuurlessen en hoe zouden deze geslecht kunnen worden?’ De tweede vraag van de eerste versie luidt: ‘Heeft u meegewerkt aan landelijke nieuwe mediaprojecten?’ Bij beide interviewversies zijn de interviewvragen opgedeeld in een aantal thema’s die allemaal verband houden met het overkoepelende thema ‘inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs’.

Het docenteninterview voor docenten die wel nieuwe media gebruiken bestaat uit 27 vragen (26 open vragen en 1 gestuurde vraag met voorbeelden van nieuwe media) het docenteninterview aan docenten die geen of weinig nieuwe media gebruiken bestaat uit 19 vragen (18 open vragen en 1 gestuurde vraag met voorbeelden van nieuwe media).

4.4 Procedure

De interviews zijn telkens door mijzelf persoonlijk afgenomen. In een geval vond het interview bij mij thuis plaats, in twee gevallen vond het interview plaats in Café Le Journal in Utrecht en één interview vond plaats bij Hagenouw eten & drinken in Hoog Catherijne. Dit was om logistieke redenen praktischer dan de scholen in kwestie zelf te bezoeken. De andere interviews vonden plaats op het Christelijk Gymnasium in Utrecht, het Zaanlands Lyceum in Zaandam en het Koningin Wilhelmina College in Culemborg. Het afnemen van deze interviews nam gemiddeld één uur per interview in beslag. Het interview met Jan Willem Schoneveld, docent Nederlands aan het Zaanlands Lyceum, is niet meegenomen. Dit interview was per mail afgenomen en week daardoor te veel af van de resultaten van de andere interviews.

Over het algemeen konden de docenten de vragen goed beantwoorden. Wel werd bij interviewvraag 25 van interviewversie 1, snel duidelijk dat de docenten het ‘Kortere lands’ (Bennis 2008) met name bij lees- en schrijfvaardigheidsonderwijs bespreken. Ook bleek dat een aantal vragen naar de succesfactoren van nieuwe media nogal eens overlap vertoonden. De docenten die weinig nieuwe media gebruikten leken zich hier soms voor te schamen, zij moesten meer op hun gemak worden gesteld dan de docenten die wel gebruik maken van nieuwe media in hun literatuurlessen. De docenten die weinig gebruik maken van nieuwe media geven allemaal aan dat er nog docenten zijn die veel minder gebruik maken van nieuwe media dan zijzelf doen. De resultaten van de interviews zijn opgenomen in bijlage 4 van deze scriptie. Hier volgt nu in de discussie een interpretatie van de resultaten.

4.5 Discussie

Bij de docenten die weinig met nieuwe media werken ontbreekt het niet aan de wil, maar overheerst onzekerheid om nieuwe media in te zetten in het literatuuronderwijs. Dit komt met name doordat docenten niet bekend zijn met de nieuwe media. Niet leeftijd maar onkunde en een gebrek aan affiniteit zijn de belangrijkste barrières die docenten tegenkomen. Jeroen Clemens, een docent van 59, is bijvoorbeeld volop bezig met het toepassen van nieuwe media. De twaalf jaar jongere Jeanine van Biemen, 37 jaar, maakt net als Jeannette Koekman en Peter Casteleijn, respectievelijk 51 en 62 jaar oud, minder gebruik van nieuwe media. Jeroen Clemens vertelt zelfs dat sommige leerlingen onzeker zijn over het werken met blogs en wiki's in de klas. De generatiekloof tussen leerlingen en docenten, die volgens De Voogd een argument kan zijn om geen nieuwe media in te zetten, is voor de geïnterviewde docenten niet de oorzaak om geen nieuwe media in te zetten. (De Voogd 2006: 57) De aan- of afwezigheid van competenties als flexibiliteit, inzet en motivatie van de docent bepaalt of docenten wel of niet met nieuwe media werken, blijkt uit de interviews. Er zijn jonge docenten zonder inzet of motivatie om met nieuwe media te werken en docenten 'die tegen de pensioengerechtigde leeftijd aan zitten', die veel interesse hebben in nieuwe media en er ook veel mee werken, aldus Ellen Leijten. Hieruit blijkt dat de leeftijd van de docent en het wel of niet inzetten van nieuwe media in de klas niet per definitie verband houden.

Door de bank genomen schort er veel aan het schoolbeleid ten aanzien van nieuwe media in het onderwijs. Twee van de drie interviewkandidaten die weinig met nieuwe media werken, voelen zich niet gesteund door het beleid dat de school hanteert. Verplichte trainingen georganiseerd onder schooltijd, zouden de barrières waar zij tegenaan lopen, kunnen slechten, denken ze. Er is momenteel te weinig tijd om nieuwe media te leren hanteren, vinden deze docenten. Jeanine van Biemen vindt dat er op het Koning Wilhelmina College, te weinig smartboards en computers worden aangeschaft om in de praktijk met nieuwe media te werken. In de beschouwende literatuur wordt gewezen op het belang van facilitering. Het schema 'vier in balans' van Stichting Kennisnet ICT bevat als vierde pijler: 'ict-infrastructuur, bijvoorbeeld beschikbare pc's, voldoende internetaansluitingen, een adequaat functionerend netwerk.' (zie paragraaf 3.2 voor het complete schema). Volgens de Onderwijsraad en De Stichting Kennisnet ICT, is dit een van de randvoorwaarden voor succesvolle implementatie van ict. (Onderwijsraad 2008: 46)

Ook onder docenten die wel nieuwe media gebruiken, heerst onduidelijkheid ten opzichte van het nieuwe-mediabeleid. Op veel scholen, met uitzondering van het Koningin Wilhelmina College, zijn de ict-faciliteiten goed geregeld, maar op geen enkele

school bestaat een beleid waarin onderwijsvisie wordt gekoppeld aan ict-gebruik. Twee docenten vinden het niet erg dat schoolbeleid rond nieuwe-media-inzet ontbreekt, omdat ze zo in vrijheid hun eigen plan kunnen trekken. Andere docenten geven juist aan behoefte te hebben aan een duidelijk beleid. Docenten storen zich ook aan de schoolregels omtrent mobiele telefoons. Leerlingen mogen hun telefoons vaak niet gebruiken terwijl het bij sommige opdrachten het wel degelijk handig is om ze iets op te laten zoeken via hun mobieltje. Al in 2008 vond de Onderwijsraad de situatie in het middelbaar onderwijs zorgelijk wegens het ontbreken van een schoolbeleid. 'Negen van de tien leraren geven aan dat er geen inhoudelijke coördinatie plaatsvindt binnen hun school wat betreft het gebruik van ict.' (Onderwijsraad 2008: 50) Anno 2012 lijkt hierin nog niets te zijn veranderd op de scholen van de docenten die meewerkten aan dit onderzoek.

Hierbij moet de kanttekening worden geplaatst dat het ook mogelijk is dat er wel een beleid is maar dat dit niet is doorgekomen bij de docent. Een interview met het schoolbestuur van de desbetreffende scholen kan uitkomst bieden over de vraag of er daadwerkelijk geen schoolbeleid is of dat de docent er niet van op de hoogte is. Indien dit laatste het geval is, moet er ook met betrekking tot communicatie een slag worden gemaakt. In bijlage 2 wordt 'communicatie' genoemd als succesvolle factor bij een instellingsbrede invoering van nieuwe media. Een heldere toekomstvisie als basis voor de implementatie van de nieuwe media en draagvlak zijn volgens de Onderwijsraad van groot belang. (Onderwijsraad 2008: 49)

De docenten die weinig nieuwe media inzetten bij literatuuronderwijs, maken bij vaardigheidsonderwijs helemaal geen gebruik van nieuwe media blijkt uit dit onderzoek. Ook hier is 'onbekendheid over wat er op dit gebied voor handen is' een belangrijk argument voor het niet inzetten van de nieuwe media. De andere docenten raadplegen dikwijls sites van andere scholen die een aparte sectie voor spelling en grammatica hebben ingericht. Cambiumned.nl wordt veel genoemd, twee docenten merken daarbij op dat die site niet veel toevoegt. Johannes Visser zou willen dat er een gedigitaliseerde instaptoets voor spelling wordt ontwikkeld, waarbij het niveau van de leerling wordt berekend en de leerling vervolgens door middel van tests en instructiefilmpjes een hoger niveau bereikt. Dit zou volgens hem een nieuw medium zijn dat binnen het onderwijs Nederlands 'echt' iets zou toevoegen.

In het algemeen wordt deze kanttekening door vier van de negen docenten geplaatst: nieuwe media moeten iets toevoegen. Leerlingen hebben het snel in de gaten als nieuwe media eigenlijk 'chocolate covered broccoli' zijn. Een instrument dat hip lijkt maar geen meerwaarde heeft, zal volgens de docenten niet aanslaan bij de leerlingen. De

meeste 'nieuwe media' die nu worden toegepast zijn 'eigenlijk net zo opgebouwd als boeken' merkt Johannes op. De tekst begint bovenaan de site, van bijvoorbeeld literatuurgeschiedenis.nl, en eindigt beneden. Johannes vindt daarom dat zulke nieuwe media weinig nieuws toevoegen.

De docenten geven aan nieuwe media met name als praktisch middel, database of zoekmachine voor informatie te gebruiken. Er lijkt weinig veranderd in de manier waarop de geïnterviewde docenten anno 2012 nieuwe media inzetten en hoe dat in 2008 gebeurde. Toen al concludeerde de Onderwijsraad dat nieuwe media op eenzelfde wijze worden ingezet als gedrukte middelen. (Onderwijsraad 2008: 36) Wel merkt de raad op dat scholen 'vernieuwende toepassingen' inzetten als zij deelnemen aan projecten, al wordt hierbij de kanttekening geplaatst dat het nog maar de vraag is of de effecten van die deelname duurzaam zijn. (Onderwijsraad 2008: 36) Helaas hebben aan het onderzoek voor deze scriptie geen docenten meegewerkt die deelnamen aan een dergelijk nieuwe media-project; bij een vervolgonderzoek is het raadzaam ook deze docenten te interviewen.

Hoewel de docenten aangeven de nieuwe media op een traditionele manier in te zetten en dat ze niet altijd evenveel toevoegen, hebben de functies van sommige media wel degelijk een grote educatieve invloed. 'Het medium is de boodschap', verkondigde Marshall McLuhan al in 1969. Er is een aantoonbaar verband tussen deze uitspraak en de inzet van nieuwe media in het onderwijs. Dankzij Skype kan Hylkje Steenstra haar leerlingen in Engeland lesgeven. Het internetbellen, dat onderwijs over een lange afstand mogelijk maakt, is inherent aan het medium Skype; zonder het medium zou het lesgeven vanuit Nederland aan Engelse leerlingen voor Hylkje niet mogelijk zijn. Ook het werken met WordDocs en wiki-pagina's biedt nieuwe mogelijkheden op het gebied van samenwerking en interactie, zoals het reageren op andermans werk, voor zowel de leerling als de docent. Ook hier kunnen leerlingen dankzij de samenstelling van het medium tegelijkertijd aan dezelfde opdracht werken, thuis en op school.

Drie docenten merken dat leerlingen, door het gebruik van nieuwe media, andere taalfouten maken. Leerlingen maken volgens Johannes Visser bijvoorbeeld meer fouten als hij ze een opdracht met hun telefoon, via Twitter of per mail laat maken dan wanneer ze een opdracht in Word moeten typen. De fouten die worden gemaakt, hebben waarschijnlijk te maken met de andere doeleinden waarvoor leerlingen deze media normaliter gebruiken: Deze media worden vooral privé gebruikt waardoor de leerling het idee heeft dat hij minder op zijn taalgebruik hoeft te letten. In vervolgonderzoek is het interessant te bekijken welke fouten leerlingen maken via welke middelen of media.

Hieruit kan een advies volgen om leerlingen met de media te laten werken waarmee ze weinig fouten maken.

Facebook en Twitter bevinden zich voor veel docenten in een ingewikkeld spanningsveld. Enerzijds achten ze de media bruikbaar doordat er gemakkelijk interactie is met de leerling en doordat de leerlingen elkaar op Facebook makkelijk van boekentips of andere informatie kunnen voorzien. Anderzijds zijn ze van mening dat de communicatie met de leerling niet aan het privédoemien moet raken. Twee docenten zijn van mening dat leerlingen niet zitten te wachten op opdrachten die te maken hebben met Facebook, omdat dit het privédoemien van de leerling is. Ook zit de leerling niet te wachten op gekunstelde opdrachten als 'maak een profielpagina aan voor een personage uit het boek' of 'maak een samenvatting via Twitter'.

De docenten willen over het algemeen een besloten groep creëren voor de klas. Maar volgens de ene docent zouden berichten dan wel zichtbaar moeten zijn op de privépagina van de leerlingen, zodat zij ook met literatuur geconfronteerd worden in hun privéleven, terwijl anderen hier geen voorstander van zijn. Ook zijn de docenten vaak niet kundig genoeg om zo'n besloten groep aan te maken en bang dat er iets mis zal gaan wanneer deze media niet juist worden geïmplementeerd.

Een derde aspect is het contact met de leerling via deze sociale media. De docenten die meewerken aan het interview zijn over het algemeen niet bevriend met leerlingen via Facebook en Twitter. Collega's van Ellen Leijten zijn wel Facebookvrienden met leerlingen. Al hoort ze van hen regelmatig de nadelige bijkomstigheid dat leerlingen met de docenten gaan chatten op momenten dat de docent daar geen zin in heeft. Het schoolbestuur is volgens Ellen bezig met het opstellen van richtlijnen op dit gebied. Een helder beleid ten opzichte van de communicatie via nieuwe media zou uitkomst bieden voor de docent. Dilemma's als: wel of geen vrienden worden met leerlingen, zijn dan verleden tijd.

De docenten roemen de praktische mogelijkheden die de nieuwe media bieden met betrekking tot het digitaal inleveren van opdrachten, minder papierwerk en de snelle communicatie met de leerling. Alleen Jeannette Koekman heeft liever dat leerlingen hun opdrachten op papier bij haar inleveren. Een ander veelgehoord voordeel is de afwisselende manier van kennisoverdracht aan leerlingen. Dankzij nieuwe media verloopt kennisoverdracht ook via beeldschermen en niet langer enkel via gedrukt lesmateriaal. De docenten denken dat nieuwe media beter aansluiten op de belevingswereld van de leerling die zelf constant aan het twitteren, facebooken en whatsappen is. Dit komt overeen met de stelling van Frankenhuis e.a. onderwijs zou 'leuker en interessanter' worden, ook Mathijssen (2006) en Mottart e.a. (2003) stellen

dat er behoefte is aan de medialisering en digitalisering van literatuur omdat dit beter aansluit bij de interesses van leerlingen.

Tegelijkertijd merkt de helft van de docenten op dat er een keerzijde zit aan de 'afwisseling' die nieuwe media bieden. Leerlingen zijn volgens hen minder geconcentreerd en snel afgeleid door de verschillende interactieve media waar ze de hele dag door omringd worden en die telkens aandacht vragen. Ellen Leijten vraagt zich soms af of ze bijdraagt aan die afleiding door de filmpjes en websites die ze laat zien in de les. Ellen: 'Een van de uitdagingen voor leraren van het vak Nederlands is leerlingen leren om bronnen rustig te lezen. Ze moeten rustig zitten, zichzelf afsluiten en gewoon maar eens bronnen gaan lezen. Vaak denken ze dat ze in één artikel alle informatie vinden.' De veranderde concentratiespanne die nieuwe media teweeg brengen, ligt ook ten grondslag aan het gedachtegoed van Nicholas Carr (zie paragraaf 2.3). De versplintering van aandacht, die de impulsen en binnenkomende berichten via nieuwe media tot gevolg hebben, zorgt voor belangrijke veranderingen op het gebied van het lezen en denken van de mens. Carr betoogt dat door het veelvuldig gebruik van internet en het lezen via de hyperlinkstructuur de werking van de hersenen verandert. Men is daardoor beter in staat om te multitasken maar minder in staat om zich te concentreren en te studeren op teksten. Drie van de negen docenten zijn in dit verband van mening dat het goed is om niet continu via nieuwe media les te geven en bijvoorbeeld af en toe alle mobiele telefoons in een bak te doen aan het begin van de les.

Leerlingen moeten beter worden gewezen op de controle van de betrouwbaarheid van digitale bronnen. Docenten geven aan dat leerlingen, met name in de onderbouw, moeite hebben met het maken van onderscheid tussen verschillende bronnen. Ook Sammy Frankenhuis (2007) en José van Dijck (2008) adviseren docenten om leerlingen kritisch en bewust te maken als het gaat om de omgang met 'mediageletterdheid' en de betrouwbaarheid van zoekmachines.

Volgens de docenten zouden ontwerpers van nieuwe media en neerlandici meer moeten samenwerken, bijvoorbeeld binnen een uitgeverij. Zij denken dat er bruikbare digitale gereedschappen kunnen ontstaan als de kennis van beide partijen wordt gebundeld. De wensen met betrekking tot toekomstige nieuwe media lopen uiteen. Een opvallend idee komt van Johannes Visser. Hij denkt dat het aanbieden van literatuurgeschiedenis in de vorm van een game zou kunnen werken. Daarbij moet worden gekeken naar de werking van de hersenen en op basis van die structuur een game worden ontwikkeld. Ook Jeroen Clemens noemt games als bruikbaar middel bij literatuuronderwijs. Dit idee komt overeen met de visie van James Paul Gee. Hij analyseerde het leerproces van jongeren bij games en concludeert dat de fictieve

werelden in games de jongeren uitdagen anders te denken en te handelen. (zie paragraaf 3.3) Frankenhuis e.a. stellen dat games succesvol kunnen worden ingezet bij vakken als geschiedenis, maatschappijleer en aardrijkskunde.

5. Conclusie

Alessandro Baricco signaleert een cultuurverandering: diepgang en kennis zijn minder van belang geworden op tal van terreinen, toegankelijkheid en ervaring zijn daarentegen belangrijker geworden. Op het gebied van wijnen, voetbal en boeken ziet hij devaluering van betekenis ontstaan. Binnen deze cultuuromslag passen de veranderingen die de komst van nieuwe media en het internet teweeg hebben gebracht. De hyperlinkstructuur en verschillende media zorgen ervoor dat de mens continue prikkels en impulsen als tweets, mails, whatsapp- en facebookberichten op zich krijgt afgevuurd. Volgens Nicholas Carr, wordt de mens daardoor steeds beter in multitasken, het brein past zich hier zelfs op aan en de lees- en denkwijze van de mens veranderen. Door de hyperlinkstructuur van internet en alle media om hen heen zijn lezers steeds meer gewend geraakt aan fragmentarisch lezen. Ze scannen en lezen vluchtiger, er wordt minder bewust gelezen. Deze nieuwe lees- en denkwijzen en de cultuuromslag zorgen ervoor dat er ook binnen de twee domeinen literatuur en het literatuuronderwijs veel is veranderd. Die veranderingen heb ik in deze scriptie onderzocht.

Allereerst de veranderingen binnen het domein literatuur. De verhoudingen tussen de literaire instituties, auteur, uitgever, literatuurkritiek en de lezer, die ooit zo ordentelijk door Bourdieu in het literaire veld waren geplaatst, zijn gewijzigd; de instituties lijken elkaar niet langer nodig te hebben om tot consecratie van een literair werk te komen. De hiërarchie tussen de instituties en het wederzijds belang dat ze bij elkaar hadden in Bourdieu's beschrijving uit 1960 is verdwenen dan wel veranderd. Het is niet langer vanzelfsprekend dat literaire werken door alle partijen, auteur, uitgever, criticus en lezer van symbolische waarde worden voorzien om een reputatie op te bouwen. Ook op het literaire en culturele veld heeft commercie zijn intrede gedaan. De eis van toegankelijkheid, die na de cultuuromslag aan de literatuur wordt gesteld, zorgt ervoor dat er tal van nieuwe initiatieven zijn ontstaan: de lekenliteratuurkritiek, en eerdergenoemde initiatieven als Tenpages.com.

De rol van de auteur verandert: via sociale media als Twitter en Facebook heeft een auteur nieuwe mogelijkheden om in contact te komen met zijn publiek. Jeroen Dera onderscheidt drie categorieën van rollen die sociale media kunnen spelen voor de auteur: pr-strategie, debatplaats en expositieruimte. Naast voorstanders van de inzet

van sociale media door auteurs, zijn er ook sceptici. Argumenten als 'de inzet van sociale media is te tijd- en energierovend en onecht om er profijt uit te halen', doen verschillende auteurs besluiten hun account op te zeggen of er überhaupt niet aan te beginnen.

Uitgevers worstelen door de komst van het e-boek met de vraag of ze moeten overgaan op de uitgave van e-boeken, eventuele gevolgen als piraterij op de koop toenemend of dat ze stug moeten doorgaan met de verkoop van gedrukte boeken. Lezers hebben vaak het voortouw genomen en zijn sneller en kundiger met nieuwe media dan culturele instellingen. De hiërarchie binnen het literaire veld is kortom veranderd.

Er wordt ook getornd aan het conventionele beeld van de roman. Twitterliteratuur, digitale gedichten als van Tonnus Oosterhoff en flarf-dichten wijken af van het 'standaardbeeld' van literatuur als twee kaften met een verhaal ertussen. Er wordt gespeeld met nieuwe literaire vormen die ontstaan door de eisen die een medium aan de literatuur stelt. Het medium Twitter eist bijvoorbeeld dat een TwitterRoman is opgebouwd uit een aaneenschakeling van tweets.

De crossmedialiteit die in steeds meer literaire werken een rol speelt kan worden gezien als een nieuwe vorm van intertekstualiteit. Een belangrijk verschil is dat de lezer bij crossmedialiteit vanuit het boek wordt verwezen naar een ander medium. Anders dan bij intertekstualiteit wordt de interpretatie van crossmediale beelden de lezer opgedrongen.

De revolutie van nieuwe media heeft ook de tweede peiler, het literatuuronderwijs, bereikt. Hoewel nieuwe media voor afleiding kunnen zorgen, als het gaat om de concentratiespanne van leerlingen, zijn de geïnterviewde docenten het erover eens dat de toepassing van nieuwe media in het onderwijs goed aansluit bij de belevingswereld van leerlingen. Dit wordt eveneens in de beschouwende literatuur onderstreept.

Er wordt echter nog geworsteld met de wijze waarop deze media geïmplementeerd moeten worden. Er bestaan veel verschillen tussen docenten onderling doordat leraren verschillen wat betreft hun kennis, ervaring en vaardigheden op het gebied van nieuwe media. Tevens is het lastig, zo niet ondoenlijk, om op het gebied van nieuwe media één lijn te trekken binnen de school. Uit de publicatie van de Onderzoeksraad (2008) blijkt dat een helder schoolbeleid ten opzichte van nieuwe media uitkomst kan bieden. Een aantal van de docenten die meewerkten aan het

onderzoek vraagt zich af of dit in de praktijk een haalbare kaart is, omdat er onderling zoveel verschillen zijn.

Door de bank genomen passen de geïnterviewde docenten nieuwe media hetzelfde toe als gedrukte middelen. En dat is: als een hulpmiddel, op praktisch in plaats van op inhoudelijk niveau. Strikt genomen veranderen deze middelen het literatuuronderwijs niet op inhoudelijk en didactisch gebied. Docenten zijn van mening dat nieuwe media echt iets moeten toevoegen en geen *chocolate covered broccoli* moeten zijn. Leerlingen doorzien middelen snel die er enkel mooi uitzien maar geen meerwaarde hebben. Er is vanuit de praktijk vraag naar nieuwe media die meer toevoegen dan gedrukte middelen en die zijn ontworpen met het oog op de werking van het brein.

Er bestaat ook onduidelijkheid bij leerlingen die enerzijds worden aangespoord om middelen als *tablets* en *smartphones* in te zetten terwijl het hun anderzijds wordt verboden deze middelen te gebruiken op school. Ook is het voor hen onhandig dat zij bij de ene docent wel hun opdrachten digitaal moeten inleveren, terwijl de andere docent liever heeft dat ze het materiaal schriftelijk inleveren.

Op het terrein van media als Twitter en Facebook, die docenten en leerlingen ook privé gebruiken, is het nog een zoektocht naar wat bij school hoort en wat privé is. De vraag moet worden gesteld of die scheidslijn wenselijk is en zo ja hoe dit er in de praktijk uit moet gaan zien.

De nieuwe media staan kortom binnen het literatuuronderwijs nog in de kinderschoenen, die weliswaar continu in beweging zijn maar nog geen duidelijke route bewandelen. Aan de hand van dit verkennende onderzoek is het raadzaam vervolgonderzoek uit te voeren om tot een succesvolle implementatie van nieuwe media in het literatuuronderwijs te komen.

6. Aanbevelingen

6.1 Aanbevelingen aangaande nieuwe media in het literatuuronderwijs

- Het schoolbestuur dient te zorgen voor een helder beleid met betrekking tot het inzetten van nieuwe media. Docenten hebben behoefte aan duidelijke richtlijnen voor de toepassing van nieuwe media in het literatuuronderwijs. Ook bestaat er onduidelijkheid omtrent de afscherming van groepen en het omgaan met privacy van docent en leerling via deze media.
- Er moet ondersteuning komen voor docenten die nog niet zo bekwaam zijn in het werken met nieuwe media. Uit dit onderzoek blijkt dat docenten vaak niet weten hoe zij nieuwe media als Twitter en Facebook succesvol kunnen inzetten

in het literatuuronderwijs. Ook moet onderlinge samenwerking worden gestimuleerd tussen docenten met betrekking tot het werken met nieuwe media.

- Leerlingen moeten soms worden geïsoleerd van nieuwe media en hun telefoons, omdat de concentratiespanne lijdt onder deze media. Docenten moeten leerlingen leren zich beter te concentreren.
- Leerlingen moeten kritischer en bewuster leren omgaan met 'mediageletterdheid', ook moeten zij de betrouwbaarheid van digitale bronnen leren onderzoeken. Een schoolvak speciaal gericht op de omgang met media kan uitkomst bieden.

6.2 Aanbevelingen aangaande vervolgonderzoek

- Vervolgonderzoek moet uitwijzen via welke media leerlingen de meeste schrijffouten maken als zij een opdracht moeten maken. Uit het onderzoek blijkt dat leerlingen meer fouten maken als zij gebruik maken van mail, Twitter of hun telefoon bij het vervaardigen van een opdracht.
- Bij vervolgonderzoek zou ook het schoolbestuur van de middelbare school, waarop de geïnterviewde docent werkt, moeten worden geïnterviewd. Nu zeggen docenten dat er geen schoolbeleid is ten opzichte van nieuwe media of dat ze niet weten of er een beleid is.
- Er zou een groter aantal docenten moeten worden geïnterviewd bij vervolgonderzoek om echt iets te kunnen zeggen over het gebruik van nieuwe media door de gehele populatie docenten.
- Docenten die hebben meegewerkt aan nieuwe mediaprojecten binnen het literatuuronderwijs moeten bij vervolgonderzoek worden geïnterviewd. In het rapport van de Onderwijsraad uit 2008 is te lezen dat de toepassing van nieuwe media meer kans van slagen heeft als het op projectbasis wordt ingevoerd.
- Ontwerpers van nieuwe media en neerlandici moeten (meer) gaan samenwerken om nieuwe media met toegevoegde waarde voor het literatuuronderwijs te ontwikkelen.

Bibliografie:

Baricco, A., *De barbaren*. Amsterdam: De Bezige Bij 2010.

Bastelaere van, D., 'Killing Twitter'. z.j..

<<http://www.alphaville.com/aville/zone/gloss/?item=9614>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Bennis, H., 'Het Korterlands. Anarchie in de schrijftaal'. In: *Onze Taal* 81 nr. 2/3 2012, p. 46-48.

Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Genneep 1989.

Boven, E. van, & G. Dorleijn, *Literair mechaniek*. Bussum: Uitgeverij Coutinho 2003.

Boyd, D. M. & N. B. Ellison, 'Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship'. In: *Journal of computer-mediated communication*. 13, nr. 1 (2007), p. 210-230.

<<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x/full>>, geraadpleegd op 3 mei 2012.

Brems, E., 'Enkele notities over literaire kritiek en het internet'. In: *Neerlandistiek* 2007, p. 1-7. <www.neerlandistiek.nl/publish/articles/000137/article.pdf>, geraadpleegd op 15 mei 2012.

Carr, N., *Het ondiepe. Hoe onze hersenen omgaan met het internet*. Amsterdam: Maven Publishing B.V. 2011.

Cohen, M., 'Uitgever Joost Nijsen: "Kluun is mijn Jan Cremer"'. In: *Vrij Nederland* 15/03/2012.

<<http://www.vn.nl/boeken/boekenweek/uitgever-joost-nijsen-kluun-is-mijn-jan-cremer/>>, geraadpleegd op 15 juni 2012.

Daniëls, J., 'Internet, een alternatieve weg naar het diploma' In: *Levende Talen Magazine* 541 1999, z.p..

<<http://www.internetonderwijs.net/Levende%20Talen/LT1999/LT%20541-1999.htm>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Dera, J., 'Facebook als pr-strategie, debatplaats en expositieruimte.

Over de rol van sociale media in het literaire veld'. In: *Ons erfdeel* 06/03/2012, p. 1-7.

<<http://blog.onserfdeel.be/post/2012/03/06/Welke-rol-spelen-sociale-media-in-het-literaire-debat.aspx>>, geraadpleegd op 17 mei 2012.

Dijk, J.A.G.M. van, *De netwerkmaatschappij: sociale aspecten van nieuwe media*. 4^e dr.

Alphen aan de Rijn: Samsom 2001.

<http://books.google.nl/books?id=XoX_ENR26-cC&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>, geraadpleegd op 15 mei 2012.

Doorman, M., 'Facebookisering', jonge schrijvers bestaat al eeuwenlang'. In: *de Volkskrant* 14/04/2012.

Fauconnier, G., *Mens en media: een introductie tot de massacommunicatie*. 4^e dr.

Leuven/Apeldoorn: Garant 1996.

<http://books.google.nl/books?id=fsq122EHW98C&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>, geraadpleegd op 15 mei 2012.

Feith, R., *Julia*. ed. J.J. Kloek en A.N. Paasman., Den Haag: Martinus Nijhoff 1982.

YouTube verfilming van het gedicht door leerlingen van het Christelijk Gymnasium

Utrecht. <<http://www.youtube.com/watch?v=hTRTXsFHhly>>, geraadpleegd op 7 mei 2012.

Frankenhuis, S., S. Hagen van der, en A. Smelik, *De effecten van nieuwe media op jongeren van 12 – 14 jaar. Verslag van een literatuuronderzoek in opdracht van SLO*. Enschede:

Stichting leerplanontwikkeling (SLO) 2007.

<http://www.slo.nl/downloads/archief/De_20effecten_20van_20nieuwe_20media_20op_20jongeren_20van_2012-14_20jaar__webversie.pdf/>, geraadpleegd op 13 juni 2012.

Franssen, T., 'Uitgeven in tijden van crisis'. In: *Vrij Nederland* 13/04/2012.
<<http://www.vn.nl/boeken/schrijver/uitgeven-in-tijden-van-crisis/>>, geraadpleegd op 15 juni 2012.

Fortuin, A., 'Uitgeverij ziet niets in e-book'. In: *NRC Handelsblad* 02/02/2002.
<<http://www.nrc.nl/boeken/2012/02/02/uitgeverij-ziet-niks-in-e-book/>>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Frissen, V., 'Digitalisering in het culturele domein: van e-cultuur naar zwart gat?' In: Kranendonk J. van, e.a., *Cultuur en media in 2015*. Amsterdam: Ministerie van OCW/Boekmanstudies 2009, p. 20-35.

Gier, K. de, *Robijnrood. Eindeloos verliefd*. Alkmaar: Kluitman Alkmaar B.V. 2011.
Trailer die leerlingen van het Zaanlands Lyceum maakten bij het boek *Robijnrood. Eindeloos verliefd*.: <<http://www.youtube.com/watch?v=LlzjhUqYNkg>> geraadpleegd op 18 juni 2012.

Gier, R. de, *Nineve*. Barneveld: Brandaan 2011.

Hakemulder, F., *De stralende lezer. Wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van het lezen*. Stichting Lezen reeks deel 17. Delft: Eburon 2011.

Hartman, M., 'Een bijna nieuwe wereld'. 04/06/2002.
<<http://www.fondsvoordeletteren.nl/miniweb.php?mwid=18&sid=208>>, geraadpleegd op 30 mei 2012.

Heijne, B., 'De globale verbeelding'. In: Kranendonk J. van, e.a., *Cultuur en media in 2015*. Amsterdam: Ministerie van OCW/Boekmanstudies 2009, p. 8-16.

Heijne, B., 'Twitter mee over "De inzending" van Amy Waldman'. In: *NRC Handelsblad* 30/03/2012.
<<http://www.nrc.nl/boeken/2012/03/30/twitter-mee-over-de-inzending-van-amy-waldman/>>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 5: de twee laatste eeuwen (1)*. Editeur: C. Honigh. (vierde druk) Groningen: J.B. Wolters 1891, p. 220.

<http://www.dbnl.org/tekst/jonc003gesc05_01/jonc003gesc05_01_0008.php>, geraadpleegd op 17 april 2012.

Joosten, J., “‘Toch is het niet altijd even hoogstaand en prijzenswaardig.’ Nederlandse literatuurkritiek op het internet.’ In: *Spiegel der Letteren* 52 nr.1 2010, p. 85-107.

Komrij, G., ‘Facebookmoeheid’. In: *NRC Handelsblad* 31/03/2012. <<http://www.nrc.nl/komrij/2011/03/31/facebookmoeheid/>>, geraadpleegd op 6 juni 2012.

Kremer, E., ‘Leesboek of Facebook’ In: *Levende Talen Magazine* nr.4 2011, p. 4-7. <www.lt-tijdschriften.nl/ojs/index.php/lm/article/download/30/30>, geraadpleegd op 18 april 2012.

Lindner, V., ‘Wie is Flora Vos? De making-of een interview’. In: *NRC Next* 04/09/2009. <<http://www.nrcnext.nl/blog/2009/09/04/flora-vos/>>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Maryl, M., ‘Differences in literary reading from print versus computer screen. An empirical study’. In: Hakemulder, F., *De stralende lezer. Wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van het lezen*. Stichting Lezen reeks deel 17. Delft: Eburon 2011, p. 405-416.

Mathijssen, M., ‘Literatuur als levertraan’. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 9-25.

Maynard, S., ‘The impact of e-books on young children’s reading habits’. In: Hakemulder, F., *De stralende lezer. Wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van het lezen*. Stichting Lezen reeks deel 17. Delft: Eburon 2011, p. 417-435.

McLuhan, M., *Media begrijpen. De extensies van de mens*. Krit. editie bezorgd door Terrence Gordon. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds 2002.

Möring, M., ‘En nu de barricaden op’. In: *NRC Handelsblad* 04/09/2009. <<http://archieff.nrc.nl/index.php/2009/September/4/Boeken/b01/En+nu+de+barricaden+op!/check=Y>>, geraadpleegd op 20 mei 2012.

Mottart, A. & R. Soetaert, en I. Verdoodt, 'Digitalisering & Cultuur: Onderwijs als Contact Zone'. In: *Spiegel der Letteren* 45 2003, p. 429-448.

Nijssen, J., 'Maken nieuwe media de uitgeverij overbodig?' In: *Trouw* 05/02/2011.
<<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1845605/2011/02/05/Maken-nieuwe-media-de-uitgeverij-overbodig.dhtml>>, geraadpleegd op 18 juni 2012.

Pelkman, M., 'Gratis ebook Möring 1000 keer gedownload'. 11/09/2009.
<http://www.ereaders.nl/11090903_gratis_ebook_moring_1000_keer_gedownload>, geraadpleegd op 16 mei.

Pollet, J.J., 'Schrijvers en sociale media: een overzicht'. 11/03/2012
<<http://ooteoote.nl/2012/03/schrijvers-en-sociale-media-een-overzicht/>>, geraadpleegd op 8 juni 2012.

Simons, J., *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2002.
<hbo-kennisbank.uvt.nl/cgi/fontys/show.cgi?fid=67>, geraadpleegd op 26 mei 2012.

Soetaert, R., *De cultuur van het lezen*. Den Haag: Nederlandse Taalunie 2002.
<taalnieversum.org/taalunie/Cultuurvanhetlezen.pdf> geraadpleegd op 30 mei 2012.

Tammenga-Helmantel, M., 'MVT anders meekijken op Unic' In: *Levende Talen Magazine*. nr. 6 2011, p. 10-15.
<www.lt-tijdschriften.nl/ojs/index.php/ltn/article/view/19/17>, geraadpleegd op 5 mei 2012.

Vaessens, T., 'Lezen in een interdisciplinaire, multimediale cultuur'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 59-65.

Venema, S., 'Een regenbui van complimenten.' In: *de Volkskrant* 25/05/2012, p. V23.
<<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/3260887/2012/05/25/Een-regenbui-van-complimenten.dhtml>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Vollmer, S., *Alles ruikt naar chocola*. Amsterdam: Uitgeverij Podium 2011.

Voogd de, C., 'Van bijbel tot blog'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 53-57.

Winter, de L., 'Welkom bij het vrije westen'. <<https://www.hetvrijewesten.nl/welkom-bij-het-vrije-westen/>>, geraadpleegd op 8 mei 2012.

Witman, B., 'De week van flarf.' In: *de Volkskrant* 18/11/2011.
<<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/3040538/2011/11/18/De-week-van-flarf.dhtml>>, geraadpleegd op 30 mei 2012.

Webpagina's:

Facebook-pagina *Alles ruikt naar chocola*
<<https://www.Facebook.com/allesruiktnaarchocola>>, geraadpleegd op 3 mei 2012.

Weblog De Contrabas.
<www.decontrabas.com>, geraadpleegd op 21 mei 2012.

Weblog Jeroen Clemens
<<http://hpblogs.nl/jeroencl/category/in-de-klas/>>, geraadpleegd op 30 mei 2012.

Weblog *Ons erfdeel*
<<http://blog.onserfdeel.be/>>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Weblog Ooteoote
<<http://ooteoote.nl/over-ooteoote/>>, geraadpleegd op 21 mei 2012.

Webpagina uitverkiezing NVB prissmaprijs.
<www.informatieprofessional.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=8670&Itemid=79>, geraadpleegd op 16 mei 2012

Website ABC Yourself
www.Abcyourself.nl, geraadpleegd op 3 mei 2012.

Website ACS international schools

<<http://www.acs-schools.com/>>, geraadpleegd op 13 juni 2012.

Website Bijbel en cultuur

<<http://www.bijbelencultuur.nl/>>, geraadpleegd op 13 juni 2012.

Website Boekenzoeker

<www.boekenzoeker.nl>, geraadpleegd op 7 juni 2012.

Website bookapp *Alles ruikt naar chocola*

<<http://vollmer.nl/2011/11/alles-ruikt-naar-chocola-bookapp/>>, geraadpleegd op 6 mei 2012.

Website Cambiumned

<<http://www.cambiumned.nl/>>, geraadpleegd op 7 juni 2012.

Website De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL)

<www.dbnl.org>, geraadpleegd op 17 mei 2012.

Webpagina DeReactor.org.

<<http://www.dereactor.org/missie/>>, geraadpleegd op 20 mei 2012.

Website De Wereld van de Nederlandse Taal

<<http://dwvdnt.org/frontpage>>, geraadpleegd op 3 juni 2012.

Website Dichtvorm

<<http://www.dichtvorm.nl/flaatjes/main.htm>>, geraadpleegd op 15 mei 2012.

Website Digischool

<www.digischool.nl>, geraadpleegd op 6 juni 2012.

Website Dropbox

<www.dropbox.com>, geraadpleegd op 10 juni 2012.

Website Edmodo

<www.edmodo.com>, geraadpleegd op 18 april 2012.

Website Gedichtendag

<<http://www.gedichtendag.com/2013/lessuggesties.html>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Website GoogleDocs

<<http://www.google.com/google-d-s/intl/nl/tour1.html>>, geraadpleegd op 16 juni 2012.

Website Het Assink College

<www.hetassink.nl>, geraadpleegd op 10 juni 2012.

Website Jongerenliteratuurplein

<www.Jongerenliteratuurplein.nl>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Website Leermiddelenplein

<<http://www.leermiddelenplein.nl/>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Website Leesmij

<www.leesmij.nu>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Website Leesmonitor

<<http://www.leesmonitor.nu/page/10003/Leesmotivatie/>>, geraadpleegd op 13 mei 2012.

Website Leesplein

<www.leesplein.nl>, geraadpleegd op 3 juni 2012.

Website Leraar24.nl

<<http://www.leraar24.nl/video/3465>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Website Lezen voor de lijst

<www.lezenvoordelijst.nl>, geraadpleegd op 16 april 2012.

Website Literair Nederland

<<http://www.literairnederland.nl/2011/03/16/recensenten-gezocht/>>, geraadpleegd op 30 mei 2012.

Website Literatuurgeschiedenis.nl

<www.literatuurgeschiedenis.nl>, geraadpleegd op 16 april 2012.

Website NVB prissmaprijs.

<http://www.prissma.nl/?page_id=104>, geraadpleegd op 20 mei 2012.

Website Poëzie leestafel

<<http://www.poezie-leestafel.info/>>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

Website Poëziepaleis

<www.poeziepaleis.nl>, geraadpleegd op 13 juni 2012.

Website Puberpoëzie

<<http://www.puberpoezie.nl>>, geraadpleegd op 4 juni 2012.

Website Rijksuniversiteit Groningen met aankondiging lezing Tonnus Oosterhoff.

<<http://www.rug.nl/let/voorzieningen/culturelevoorzieningen/spraakmakendeboeken/programma20092010/SprB0910Oosterhoff>>, geraadpleegd op 24 mei 2012.

Website School der poëzie

<<http://www.schoolderpoezie.nl/>>, geraadpleegd op 16 juni 2012.

Website Schooltelevisie

<<http://www.schooltv.nl/docent/project/2515678/literatuurgeschiedenis>>, geraadpleegd op 14 juni 2012.

Website Taaluniversum

<<http://taaluniversum.org/literatuur/>>, geraadpleegd op 15 juni 2012.

Website Teleblik

<www.teleblik.nl>, geraadpleegd op 16 juni 2012.

Website Tenpages

<<http://www.tenpages.com/>>, geraadpleegd op 15 mei 2012.

Website Tirza

<www.tirza.nl>, geraadpleegd op 6 mei 2012.

Website Tonnus Oosterhoff

<<http://www.tonnusoosterhoff.nl/>>, geraadpleegd op 10 mei 2012.

Website Twitterroman

<<http://tweetroman.nl/>>, geraadpleegd op 17 mei.

Website Why I love this book.nl

<<http://www.whyllovethisbook.nl/>>, geraadpleegd op 14 juni 2012.

Website wikipedia.

<<http://nl.wikipedia.org/wiki/Wiki>>, geraadpleegd op 16 juni 2012.

Website Wikiwijs

<<http://vo-nederlands.wikiwijs.nl/>>, geraadpleegd op 18 juni 2012.

Website Wordpress

<www.wordpress.com>, geraadpleegd op 14 juni 2012.

Webquest Willem Bilderdijk

<<http://www.webkwestie.nl/bilderdijk/index.htm>>, geraadpleegd op 8 mei 2012.

Nomen Nescio:

N.N., 'Driekwart Nederlandse e-books gekraakt op net' In: *NRC Handelsblad* 01/02/2012. <<http://www.nrc.nl/boeken/2012/02/01/driekwart-nederlandse-e-books-gekraakt-op-net/>>, geraadpleegd op 3 mei 2012.

N.N., 'Ook de uitgevers ontkomen niet meer aan het e-boek', *de Volkskrant*, 06/10/2010.

<<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1030896/2010/10/06/Ook-de-uitgevers-ontkomen-niet-meer-aan-het-e-boek-Uitgelicht-Uitgelicht-De-Week-van-de-Geschiedenis-krant-Nederland-en-de-Zee-Zaterdag-bij-de-krant.dhtml>>, geraadpleegd op 8 mei 2012.

Onderwijsraad Den Haag, *Onderwijs en open leermiddelen advies*. Den Haag: OBT bv 2008.

<http://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&sqi=2&ved=0CE4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.onderwijsraad.nl%2Fupload%2Fpublicaties%2F273%2Fdocumenten%2Fonderwijs_en_open_leermiddelen.pdf&ei=NaftT8fLL-Gx0AWpm8STDg&usg=AFQjCNF65b02rZSyyTY4IQb4eD_a4iA7TQ>, geraadpleegd op 14 mei 2012.

Raad voor Geesteswetenschappen, *Literacy in the age of New Media*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 2008.

<www.knaw.nl/smartsite.dws?id=26103&pub=20081092>, geraadpleegd op 16 mei 2012.

Bijlage 1

Toepassingen van nieuwe media en literatuur:

Toepasbare nieuwe media voor het literatuuronderwijs zijn in te delen in verschillende categorieën zo zijn er nieuwe media die geschikt zijn voor de docent ter voorbereiding van de les, nieuwe media die geschikt zijn voor gebruik in de klas, nieuwe media die geschikt zijn om de leerling naar door te verwijzen en websites met boekentips.

Elektronische LeerOmgeving (ELO)

Een aparte categorie vormt het digitale systeem waarin de school leerlingeninformatie verwerkt. Veel middelbare scholen maken tegenwoordig gebruik van een digitaal systeem om leerlingengegevens, cijfers en aan- en afwezigheid te verwerken. Binnen zo'n systeem bevindt zich vaak een ELO. Docenten kunnen lesmateriaal, opdrachten, huiswerk en links naar websites plaatsen binnen de ELO, leerlingen kunnen hun opdrachten vervolgens inleveren via deze digitale leeromgeving.

Ter voorbereiding van de les voor de docent:

Websites ter voorbereiding

- <<http://vo-nederlands.wikiwijs.nl/>>
Platform waarop docenten lesmateriaal kunnen uitwisselen.
- <www.digischool.nl>
Alternatieve leerwegen voor leerlingen en ondersteuning van leraren die deze leerwegen willen ontwikkelen en gebruiken. De website bevat een apart leslokaal voor Nederlands waarop docenten vragen kunnen uitwisselen.
- <<http://taalunieversum.org/literatuur/>>
Website met informatie over de Nederlandse taal. Hier staan weetjes, taaladvies, verwijzingen naar recente publicaties, onderzoek & artikelen en vacatures. Er zijn links naar de deelonderwerpen onderwijs en literatuur.
- <<http://www.leermiddelenplein.nl/>>
Site van het SLO, het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling, met leermiddelen voor docenten uit het primair onderwijs (PO), voortgezet onderwijs (VO), middelbaar beroepsonderwijs (MO).
- <<http://www.gedichtendag.com/2013/lessuggesties.html>>
Site met lessuggesties over poëzie veelal geïnspireerd op muziek.
- <<http://www.poezie-leestafel.info/>>
Niet-commerciële website waar dichters of leden van leestafel.nl poëzie of interpretaties van poëzie plaatsen.

Inzetbaar in de klas:

De WebQuest

'Een WebQuest is een taak waarbij leerlingen specifieke informatie op het internet moeten opzoeken en tot een product moeten verwerken. De analyse gebeurt via specifieke opdrachten die tegelijkertijd kunnen worden omschreven als perspectieven op het onderwerp (bijvoorbeeld: bestudeer het onderwerp als 'wetenschapper', 'historicus', 'designer', enzovoort). Leren werken met verschillende perspectieven lijkt goed aan te sluiten bij de structuur van de hypertext, in dit geval: de WebQuest'.

(Mottart e.a. 2003: 435)

Een illustratief voorbeeld is de WebQuest over Willem Bilderdijk.⁶⁰ Aan de hand van vragen over zijn leven en werk moeten leerlingen op onderzoek uit op het internet. Nadat ze deze achtergrondinformatie hebben verzameld moeten ze een verdiepingsopdracht maken waarbij ze een gedicht van Bilderdijk interpreteren en vervolgens zelf een gedicht in de Bilderdijk-stijl schrijven. Deze opdracht zou ook zonder internet volbracht kunnen worden, in bibliotheekboeken is ook informatie over Bilderdijk te vinden. Voor de leerling is het echter praktischer om de opdracht via internet te verrichten, hij/zij hoeft geen boeken door te spitten en door de hyperlinkstructuur zullen ze veel links/sites met aanverwante onderwerpen vinden. Door de opdrachten af te bakenen en de leerlingen een deadline te geven zal de valkuil 'afleiding' worden vermeden.

Weblog

Leerlingen uit een klas kunnen samen een weblog bijhouden met informatie over de literatuur die ze hebben gelezen. Ronald Soetaert legt het begrip weblog als volgt uit: 'De weblog is een samentrekking van het web (als drager) en log (als genre: het dagboek). Het is een virtuele omgeving waarin mensen zichzelf en/of bepaalde onderwerpen kunnen presenteren.' Tevens noemt hij de vaste kenmerken van een weblog:

- een weblog wordt onderhouden met nieuwe berichten die elkaar chronologisch opvolgen, waardoor het genre kenmerken vertoont van een dagboek;
- een weblog bevat links die binnen een internetomgeving te vinden zijn;
- bij die links hoort vaak kritisch commentaar;
- een weblog biedt naast tekst ook beeld. (Soetaert 2006: 52)

Docent Elise Kremer stelt in 'Leesboek of Facebook': 'Het opzetten van een blog is eenvoudig zelf te doen met bijvoorbeeld www.wordpress.com. Op de site van

⁶⁰ Webquest over Willem Bilderdijk. <<http://www.webkwestie.nl/bilderdijk/index.htm>>

WordPress word je stap voor stap begeleid naar je eigen blog.’⁶¹ Ze heeft een van haar leerlingen aangesteld als moderator van de website. Kremer stuurt haar leerlingen door ze als huiswerk op te geven: werk een keer per week het blog bij. Ook vermeldt ze elke week een ‘speerpunt’ op het blog, bijvoorbeeld ‘karakterbeschrijvingen, verteltijd en vertelde tijd en vervolgens de plaats. Kremer oppert dat er cijfers aan het blog kunnen worden verbonden waardoor ‘er een digitale variant op het klassieke leesverslag ontstaat.’ (Kremer 2011: 7) Een voorbeeld van een literatuurweblog is het blog gemaakt door docent Jeroen Clemens: <<http://hpblogs.nl/jeroencl/category/in-de-klas/>>.

MSN of chatprogramma's

Volgens Sammy Frankenhuis e.a. hebben ook MSN of andere chatprogramma's educatieve voordelen. Bij het vreemde talenonderwijs kunnen ze worden ingezet om leerlingen te laten communiceren met *natives* uit andere landen. In het literatuuronderwijs kunnen chatprogramma's dienst doen om jongeren met elkaar te laten overleggen over school. Met name bij het maken van huiswerk is dit erg handig. Frankenhuis e.a. geven aan dat het middel anders werkt dan overleg over de telefoon of face-to-face. Het dwingt de leerlingen om hun doel duidelijker te formuleren ook kunnen leerlingen elkaar documenten, afbeeldingen en geluiden sturen terwijl ze met elkaar overleggen. Nadelen zijn er ook: leerlingen kunnen huiswerk uitwisselen en zo gemakkelijk plagiaat plegen, maar dat kan ook bij opdrachten op papier. (Frankenhuis e.a. 2007: 43)

Software en applicaties voor samenwerkingsverbanden

In de publicatie ‘Onderwijs en open leermiddelen advies’, worden ook andere applicaties en software genoemd als GoogleDocs en wiki's. (Onderwijsraad 2008: 24) Via GoogleDocs kunnen bestanden door leerlingen gedeeld worden. Zodra de leerlingen door de docent zijn aangemeld en schrijfrechten hebben gekregen kunnen ze meeschrijven aan het document. Het programma bevat een chatfunctie die de mogelijkheid biedt om een presentatie te houden of te overleggen over een document.⁶² Een wiki is ‘een applicatie of (web)toepassing, waarmee webdocumenten gezamenlijk kunnen worden bewerkt.’⁶³ Deze applicaties zijn zeer bruikbaar voor het samenwerken bij groepsopdrachten.

⁶¹ Kremer, E., ‘Leesboek of Facebook’ In: *Levende Talen Magazine*. nr. 4 2011, p. 6.

⁶² Uitleg over GoogleDocs via Google.com. <<http://www.google.com/google-d-s/intl/nl/tour1.html>>.

⁶³ Uitleg over de inzet van wiki's. <<http://nl.wikipedia.org/wiki/Wiki>>.

'Folksonomy: taggen en metadata'

De onderwijsraad onderscheidt tevens de categorie folksonomy. Deze categorie kenmerkt zich door trefwoorden te *taggen* en zo verschillende documenten aan elkaar te verbinden.

'Folksonomy is metadatering in een min of meer ongestructureerde vorm en gebaseerd op consensus. Een van de meest bekende voorbeelden is de social bookmarking site del.icio.us, waar mensen sites bookmarken en van tags voorzien. Taggen wil zeggen dat gebruikers trefwoorden als metadata aan content koppelen; bijvoorbeeld de naam van een strand- op een vakantiefoto of het onderwerp van een artikel op een nieuwssite. Door het taggen van content is het mogelijk om data terug te vinden in grote verzamelingen.' (Onderwijsraad 2008: 24)

Mobiele telefoons als leermiddel

De vele functies en mogelijkheden die de mobiele telefoon biedt kunnen volgens Frankenhuis e.a. ook worden gebruikt in het lesprogramma. Lokaalwijzigingen kunnen via de sms of whatsapp aan leerlingen worden doorgegeven. Al in 2007 werd geëxperimenteerd met opdrachten waarbij leerlingen foto's moesten maken via de smartphone of aantekeningen op hun mobiel moesten maken. (Frankenhuis e.a. 2007: 55)

Websites inzetbaar in de literatuurles

Er zijn diverse websites die gebruikt kunnen worden in de literatuurles.

- <www.literatuurgeschiedenis.nl> biedt een overzicht van de Nederlandse literatuur van de middeleeuwen tot de eenentwintigste eeuw in negentig hoofdstukken. Met pagina's over afzonderlijke teksten, schrijvers en thema's, en voorzien van diverse extra's.⁶⁴
- <www.dichtvorm.nl> is een multimediaal project bestaande uit twee series korte animatiefilms gebaseerd op Nederlandse gedichten.⁶⁵
- <www.teleblik.nl> 'Teleblik is een website met televisie- en radiomateriaal uit de archieven van Beeld en Geluid. Teleblik is bedoeld voor leraren en leerlingen van scholen en instellingen die vallen onder PO, VO en MBO en die zich hebben geregistreerd bij Teleblik.'⁶⁶

⁶⁴ De link met docenteninformatie van de website: <www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/informatie/lgme076.html>.

⁶⁵ Via de link 'info' van de website dichtvorm: <<http://dichtvorm.nl/info/index.html>>.

⁶⁶ Informatie verkregen via de website <www.teleblik.nl>.

- <www.dbnl.org> 'De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren' is een website over de Nederlandse literatuur, taal en cultuurgeschiedenis. De site bevat literaire teksten, secundaire literatuur en aanvullende informatie als biografieën, portretten en hyperlinks, naast een groot aantal studies en primaire bronnen op het brede terrein van de Nederlands(talig)e cultuurgeschiedenis.'⁶⁷
- <<http://www.schooltv.nl/docent/project/2515678/literatuurgeschiedenis>> Filmpjes met informatie over schrijvers en kunstenaars in de Gouden Eeuw, de 18e en de 19e eeuw.
- <<http://dwvdnt.org/frontpage>> De wereld van de Nederlandse taal is de jongerenwebsite van de Nederlandse Taalunie. Hier vindt de leerling interessante weetjes en kennis over de Nederlands taal.
- <www.poeziepaleis.nl> Het Poëziepaleis is een platform over poëzie voor en door jongeren. Het Poëziepaleis organiseert onder andere de wedstrijd 'Doe Maar Dicht Maar' voor het voortgezet onderwijs.
- <www.lezenvoordelijst.nl> 'Lezen voor de lijst is een project van de Universitaire Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen. Het komt voort uit het onderzoek van Theo Witte (2008). *Het oog van de meester. Een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van havo- en vwo-leerlingen in de tweede fase.*' De leerling kan zelf ondervinden welk leesniveau hij heeft. De site onderscheidt zes verschillende niveaus, waaraan boektitels zijn gekoppeld.
- <<http://www.schoolderpoezie.nl/>> Website voor jongeren en volwassenen om kennis te maken met poëzie.

Websites om de leerling naar te verwijzen:

- <<http://www.puberpoezie.nl>> Puberpoëzie is een website waar leerlingen in de leeftijd 12-20 jaar hun poëzie op kunnen plaatsen.
- <<http://www.bijbelencultuur.nl/>> 'De website Bijbelencultuur.nl wil de invloed van de bijbel in heden en verleden inventariseren, beschrijven en tentoonstellen.'⁶⁸
- <www.leesmij.nu> Deze website wordt omschreven als 'de hangplek voor boeken'. Websites als het jongerenliteratuurplein.nl, boekenzoeker.org en jongejury.nl zijn aan deze site gelinkt. Er is een docentenportal met lespakketten en allerhande tips voor in de klas.
- <www.abcyourself.nl> Site met blogs van zes jonge schrijvers, ze bloggen over uiteenlopende onderwerpen uit hun dagelijks leven, die samen uiteindelijk een alfabet vormen.

⁶⁷ Informatie verkregen via de link 'home' op de website <www.dbnl.nl>.

⁶⁸ Informatie verkregen via de website <www.bijbelencultuur.nl/>.

- <www.jongerenliteratuurplein.nl> Site waar jongeren informatie vinden over auteurs en boeken. Gelinkt aan de website bibliotheek.nl.

Sites met boekentips

- <<http://www.whyilovethisbook.nl/>> verzameling van positieve boekrecensies in de vorm van een filmpjes van een minuut. Leerlingen, bekende Nederlanders en anderen vertellen over hun favoriete boek.
- <<http://www.boekenzoeker.org/16%2B/index.html>> De site helpt lezers met het zoeken van een boek op basis van interesse.
- <www.lezenvoordelijst.nl> Zie info bij 'websites inzetbaar in de literatuurles'.
- <www.leesplein.nl> Tips, een quiz en achtergrondinformatie over schrijvers.
- <<http://www.youngadultbooks.nl/>> Site van uitgever Young Crowds BV met boekeninformatie, een lezersredactie, recensies en prijsvragen.

Nieuwe media die leerlingen kunnen gebruiken bij de verwerking van opdrachten

Videopublicatiesites

De onderwijsraad noemt de mogelijkheid om leerlingen opdrachten te laten verwerken via videopublicatie. (Onderwijsraad 2008: 24) Leerlingen kunnen met de camera op hun smartphone, of een andere camera, een filmpje maken en dat op bijvoorbeeld YouTube plaatsen. De filmpjes zijn via de website YouTube te downloaden. Educatieve videopublicatiesites zijn eHow, Learn2use en YouTeach. (Onderwijsraad 2008: 24) Een voorbeeld hiervan is de verfilming van het gedicht *Julia* van Rhijnvis Feith door leerlingen van het Christelijk Gymnasium Utrecht:

<<http://www.youtube.com/watch?v=hTRTXsFHh1Y>>.

Bijlage 2:

Succesbepalende factoren bij instellingsbrede invoering van digitale leermiddelen

Aansluiting product op omgeving

- Noodzaak. Is er een probleem, een duidelijke aanleiding, behoefte of noodzaak voor de gekozen ict-oplossing? Heeft de ict-oplossing een duidelijke meerwaarde ten opzichte van de huidige situatie? Wordt dit in voldoende mate onderkend in de organisatie? Zijn er alternatieven beschikbaar?
- Consistentie. Is er samenhang tussen strategisch beleid, onderwijsvisie, onderwijsmodel, organisatie(cultuur), faciliteiten en begeleiding? Is er een eenduidige visie waarin keuzes zijn gemaakt? Sluiten de functionaliteiten van de ict-oplossing aan bij de werkprocessen van de gebruikers in de nieuwe situatie?
- Nabijheid. Ligt de oplossing binnen bereik? Is de technische infrastructuur op de verandering voorbereid? Sluit de verandering aan bij de competenties en de situatie van de betrokkenen? Is de benodigde leertijd acceptabel en vrij te maken? Is er een aantrekkelijk en stimulerend voorbeeld voor de betrokkenen beschikbaar?

Proces van implementatie

- Sturing. Staat de implementatie op de bestuurlijke agenda? Wordt er gestuurd op resultaat en is er aandacht voor gebruik? Zijn er consequenties voor het wel/niet gebruiken? Wordt het gewenste gedrag gestimuleerd? Zijn er voldoende middelen en is er voldoende tijd?
- Betrokkenheid. Zijn alle belanghebbenden (waaronder studenten) vanaf het begin betrokken als bedenkers en implementeerders van de verandering? Is er sprake van een samenwerkingscultuur, is men voldoende betrokken bij elkaars werk? Is de projectorganisatie voldoende geborgd in de lijnorganisatie?
- Begeleiding. Worden alle belanghebbenden voldoende begeleid en krijgen ze voldoende voorzieningen tot hun beschikking bij hun taken en verantwoordelijkheden in het veranderingsproces? Zijn er opleidings- en trainingsmogelijkheden voor alle belanghebbenden?
- Communicatie. Is er een heldere toekomstvisie als drijvende kracht voor het verder uitwerken en implementeren van de verandering en is deze bij alle betrokkenen bekend en geaccepteerd? Is iedereen overtuigd van de meerwaarde van de implementatie (draagvlak)?

(Onderwijsraad 2008: 49)⁶⁹

⁶⁹ Bronvermelding uit de publicatie van de Onderwijsraad 2008: Vries, M. de, e.a. (red.) (2005). Succesfactoren voor instellingsbrede ICT-implementatie in het onderwijs. Utrecht: Cetis. (p.6).

Bijlage 3: Interviewvragen

De inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs

Inleiding:

Dit interview gaat over de toepassing van nieuwe media in het literatuuronderwijs. Ik onderscheid nieuwe media die in de literatuurles worden gebruikt, en nieuwe media die voor het contact met de leerling worden gebruikt.

(Bijvoorbeeld websites, blogspots, sociale media en ELO's.)

Personalia

1. Naam:
2. Geslacht:
3. Leeftijd:
4. Opleiding:
5. School:
6. Geeft les in onderbouw/ bovenbouw:

Inventarisatie inzet nieuwe media literatuurles:

7. Maakt u gebruik van nieuwe media, zo ja welke, nee waarom niet?
8. Heeft u meegewerkt aan landelijke nieuwe media-projecten? Hoe heeft u deze deelname ervaren?
9. Ontwerpt u zelf opdrachten met nieuwe media (bijv. sociale media)? Zo ja, hoe ervaart u deze inzet van nieuwe media tijdens literatuurlessen?
10. Hoe bent u op het idee gekomen om bovenstaande nieuwe media te gebruiken?
11. Wat zijn de succesfactoren van de toepassing van deze nieuwe media en wat zijn negatieve kanten?
12. Kan uw toepassing van nieuwe media op elke middelbare school plaatsvinden? Wat zijn de voorwaarden (voor een school) voor deelname aan het nieuwe media-initiatief?
13. Hanteert de school waar u lesgeeft een beleid ten opzichte van nieuwe media tijdens (literatuur)lessen, voelt u zich daardoor gesteund?
14. Denkt u dat leeftijd/flexibiliteit van de docent een rol spelen bij het gebruik van nieuwe media in lessituaties?
15. Maakt u gebruik van websites voor het voorbereiden van uw literatuurles, zo ja welke?
16. Hoe is het gebruik van nieuwe media bij vaardigheidsonderwijs als lezen en schrijven?
17. Maakt uw school gebruik van een elektronische leeromgeving, zo ja welke en gebruikt u deze ELO ook binnen het literatuuronderwijs?

Voorbeelden van nieuwe media in het (literatuur)onderwijs:

18. Herkent u de volgende nieuwe media? Zo ja maakt u er gebruik van? Gebruikt u deze media ter voorbereiding of in de literatuurles en hoe ervaart u het werken met deze media? (Websites worden aan de docent getoond met behulp van een laptop.)

Sites	Herkenning Ja	Herkenning Nee	Gebruikt site niet	Gebruik site wel+argumentatie
www.dichtvorm.nl				
www.literatuurgeschiedenis.nl				
http://www.schooltv.nl/docent/project/2515678/literatuurgeschiedenis				
http://vo-nederlands.wikiwijs.nl/				
http://digischool.nl/course/view.php?id=48				
http://www.whyilovethisbook.nl/				
http://www.boekenzoeker.org/16%2B/index.html				
De wereld van de Nederlandse taal: http://dwvdnt.org/frontpage				
http://www.puberpoezie.nl/#/?page=1&dept=thuis				
Website over bijbelverhalen: http://www.bijbelencultuur.nl/				
http://taaluniversum.org/literatuur/				
www.lezenvoordelijst.nl				
www.poeziepaleis.nl				
http://www.cambiumned.nl/				
Verfilming van <i>Julia</i> van Rhijnvis Feith door leerlingen van het Christelijk Gymnasium Utrecht op YouTube http://www.youtube.com/watch?v=hTRTXsFHhly				
http://gbswl6c.blogspot.com/				

Invloed nieuwe media op leerlingen:

19. Zijn leerlingen gemotiveerder om deel te nemen aan een literatuurles wanneer er nieuwe media worden ingezet? Zo ja: hoe merkt u dat? Zo nee: waarom niet?
20. Wordt literatuurgeschiedenis toegankelijker door het gebruik van nieuwe media? Hoe merkt u dat?
21. Zorgt de inzet van nieuwe media ervoor dat leerlingen meer gaan lezen?
22. Bron: Mathijssen, M., 'Literatuur als levertraan'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 9-25.

23. Maakt u gebruik van de digitale middelen van uw leerlingen: Laat u ze opdrachten opzoeken op de iPad, hun iPhone gebruiken of verbiedt u ze om deze apparaten aan te hebben? Waarom wel/niet?
Bron: Tammenga-Helmantel, M., 'MVT anders meekijken op Unic' In: *Levende Talen Magazine*. 2011 afl. 6, p. 10-15.
Zie filmpje: 'Laptopschool: inzet van open middelen' op:
<http://www.leraar24.nl/video/3465>

Nieuwe digitale literatuur in het literatuuronderwijs:

24. Gebruikt u websites van auteurs waarom wel/niet?
25. Mogen uw leerlingen digitale gedichten als de gedichten van Tonnus Oosterhoff lezen of worden ze geacht enkel gedichten van papier te lezen voor de literatuurlessen?
26. Schenkt u aandacht aan het bijzondere taalgebruik dat op sommige nieuwe media wordt gebezigd, ook wel 'korterlands' genoemd. (laat voorbeelden zien: W8 ff, <<+:->> (sinterklaas)
Bron: Bennis. H., Het Korterland. Anarchie in de schrijftaal. In: *Onze Taal* 2012, 2-3.

Behoeftte aan nieuwe media instrumenten in het literatuuronderwijs:

27. Is er behoefte aan het ontwerp van een nieuw 'nieuwe media-instrument' (dit kan een project rond een literaire stroming zijn zoals literatuuronderwijs.nl maar ook een nieuw medium waardoor leerlingen meer interactie met leerlingen van andere scholen kunnen hebben, meer databanken zoals <www.lezenvoordelijst.nl> of blogspots waar de klas verhalen op kan posten) voor literatuuronderwijs? Zo ja: hoe zou dat eruit moeten zien, nee: waarom niet?
28. Welke veranderingen heeft de inzet van nieuwe media in het literatuuronderwijs tot gevolg?

Interview 2:

Interviewvragen aan docenten die **niet** werken/ hebben meegewerkt met nieuwe media tijdens de literatuurles:

Inleiding:

Dit interview gaat over de toepassing van nieuwe media in het literatuuronderwijs. Ik onderscheid nieuwe media die in de literatuurles worden gebruikt, en nieuwe media die voor het contact met de leerling worden gebruikt.

(Bijvoorbeeld websites, blogspots, sociale media en ELO's.)

Personalia

1. Naam:
2. Geslacht:
3. Leeftijd:
4. Opleiding:
5. School:
6. Geeft les in onderbouw/ bovenbouw:

Inventarisatie inzet nieuwe media:

7. Maakt u gebruik van nieuwe media, zo ja welke, nee waarom niet?
8. Wat zijn de barrières om nieuwe media in te zetten tijdens de literatuurlessen en hoe zouden deze geslecht kunnen worden?
9. Onder welke omstandigheden zou het zinvol kunnen zijn om nieuwe media in de literatuurles te gebruiken?
10. Hanteert de school waar u lesgeeft een beleid ten opzichte van nieuwe media tijdens (literatuur)lessen, voelt u zich daardoor gesteund?
11. Heeft u gehoord van nieuwe media-projecten die worden gebruikt in het literatuuronderwijs? Zo ja, welke?
12. Maakt u gebruik van websites voor het voorbereiden van uw literatuurles, zo ja welke?
13. Hoe is het gebruik van nieuwe media bij vaardigheidsonderwijs als lezen en schrijven?

Voorbeelden:

14. Kunt u zich voorstellen dat de volgende media binnen uw literatuurles zouden passen, waarom wel/niet?
(Websites worden aan de docent getoond met behulp van een laptop.)

Sites	Herkenning Ja	Herkenning Nee	Gebruik site niet	Gebruik site wel+argumentatie
www.dichtvorm.nl				
www.literatuurgeschiedenis.nl				
http://www.schooltv.nl/docent/project/2515678/literatuurgeschiedenis				
http://vo-nederlands.wikiwijs.nl/				
http://digischool.nl/course/view.php?id=48				
http://www.whyllovethisbook.nl/				
http://www.boekenzoeker.org/16%2B/index.html				
De wereld van de Nederlandse taal: http://dwvdnt.org/frontpage				
http://www.puberpoezie.nl/#/?page=1&dept=thuis				
Website over bijbelverhalen: http://www.bijbelencultuur.nl/				
http://taalunieversum.org/literatuur/				
www.lezenvoordelijst.nl				
www.poeziepaleis.nl				
http://www.cambiumned.nl/				
Verfilming van <i>Julia</i> van Rhijnvis Feith door leerlingen van het Christelijk Gymnasium Utrecht op YouTube http://www.youtube.com/watch?v=hTRTXsFHhly				
http://gbswl6c.blogspot.com/				

15. Denkt u anders over het gebruik van nieuwe media in het literatuuronderwijs, na het zien van bovenstaande voorbeelden? Zo ja: wat is er veranderd, zo nee: waarom niet?
16. Wat mist u als u de nieuwe media-initiatieven van hierboven ziet staan?

Invloed nieuwe media op leerlingen:

17. Wordt literatuurgeschiedenis toegankelijker door het gebruik van nieuwe media? Hoe merkt u dat?
18. Zorgt de inzet van nieuwe media ervoor dat leerlingen meer gaan lezen?
19. Bron: Mathijssen, M., 'Literatuur als levertraan'. In: Hilberdink, K. (red.) en S. Wagenaar (red.), *Leescultuur onder vuur*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) Amsterdam 2006, p. 9-25.

Nieuwe digitale literatuur in het literatuuronderwijs:

20. Mogen leerlingen ook digitale gedichten als die van Tonnus Oosterhoff lezen of worden ze geacht enkel gedichten van papier te lezen.

Bijlage 4: Resultaten Interview

4.1. Barrières nieuwe media

Onkunde en onzekerheid zijn de grootste barrières voor docenten die weinig met nieuwe media werken in het literatuuronderwijs. Volgens Jeannette en Peter die relatief weinig gebruik maken van nieuwe media in het literatuuronderwijs, heeft dit met name met hun leeftijd te maken. Al vinden ze allebei dat ze ‘voor hun doen’ nog best veel met nieuwe media werken. Ze hebben het idee dat de leerling verder is dan zichzelf op het gebied van nieuwe media. Jeannette: ‘Op school werd weleens gezegd: Zij zijn de *digital natives* en wij zijn de *digital immigrants*. Dan ben ik niet alleen een *immigrant* maar gewoon dom, tenminste zo voelt het.’ Verderop in het interview zegt ze: ‘Ik moet me er eigenlijk ook maar toe zetten om me er niet zo zenuwachtig over te voelen, want dat is het eigenlijk ook.’ Peter houdt zich ‘in dit stadium van zijn carrière’ wat nieuwe media betreft vast aan een bijbelcitaat: ‘Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede.’ Eva merkte dat de digitalisering niet zo nodig meer hoefde voor een docent op haar school die vorig jaar met pensioen ging. Verder werkt iedereen in haar sectie, docenten tussen de 25-50 jaar, volop met nieuwe media.

De ‘techniekloof’ is volgens Anne debet aan het minimale gebruik van nieuwe media door sommige docenten. Dit heeft, volgens hem, niet per se met de leeftijd van de docent te maken. Hij denkt dat op elke school docenten werken die op dit vlak nog geen stappen hebben gemaakt. Ook Ellen signaleert dat flexibiliteit van de docent veelzeggender is dan leeftijd. Zij kent docenten die ‘de pensioengerechtigde leeftijd hebben’ en actief zijn online en jonge mensen die er niets mee doen. Jeroen Leijtens (Jeroen L.) beaamt dit. Op het Christelijk Lyceum Veenendaal staan veel docenten volgens Ellen, met name door onwetendheid, afwijzend tegenover het gebruik sociale media als Twitter en Facebook. Volgens Jeroen Clemens (Jeroen C.) is leeftijd geen barrière: ‘Ik ben bijna zestig en ik ben er ook mee bezig.’ Hij denkt dat de barrières bij veel docenten voortkomen omdat ze vinden: ‘zoals ik het nu doe gaat het prima’, ten tweede speelt bekwaamheid een rol volgens hem. Hij voegt eraan toe dat een docent nieuwe media alleen moet inzetten wanneer ze een functie hebben in de les en als hij de techniek ervan zelf beheerst.

Onkunde is voor Jeanine de belangrijkste reden om geen sociale media als Twitter en Facebook in te zetten, hoewel ze denkt dat deze media veel zouden kunnen toevoegen. Jeannette en Jeanine missen ondersteuning van de school op het gebied van nieuwe media, Jeanine met name als het gaat om materiaal: zij heeft slechts één keer per week de beschikking over een lokaal met smartbord. De docenten op het Koninklijk Wilhelmina College kregen een studiemiddag maar daar bleef het bij. Jeanine: ‘Daar was ik nogal boos en teleurgesteld over. Houd ons een worst voor maar er is geen geld en

materiaal om mee aan de slag te gaan.' Ze heeft samen met andere collega's een werkgroep over nieuwe media in het onderwijs opgericht.

Johannes denkt dat jonge docenten in het begin met name door zaken als 'orde houden' in beslag worden genomen en daardoor minder tijd hebben om zich te verdiepen in nieuwe media. Voor hem werkt het soms andersom: Het netwerk in de mediatheek lag er laatst uit. Het heeft Johannes vijf minuten gekost om te bedenken dat leerlingen de opdracht ook met pen en papier kunnen maken of op hun mobiel kunnen typen. Het is moeilijk om nieuwe media school breed te introduceren volgens Johannes, daarom is hij voorstander van het gebruik van pen en papier in het algemeen en in kleinere groepen te werken met digitale media, omdat dat valt of staat met de kunde van docenten.

4.2. Schoolbeleid digitale middelen

Veel docenten weten niet of er een schoolbeleid is ten opzichte van nieuwe media op hun school. Al staan veel schoolbesturen volgens de docenten wel positief tegenover de inzet van nieuwe media. Ook op het Helen Parkhurst is geen beleid ten opzichte van inzet van nieuwe media. Jeroen C. vindt die vrijheid wel fijn.

Van de scholen waarvan docenten meewerkten aan het interview heeft alleen het Vituscollege een duidelijke doelstelling met betrekking tot de aanschaf van digitale middelen voor de leerling. In 2016 moet elke leerling een *tablet* hebben, al vraagt Eva zich af of dit te verwezenlijken is binnen vier jaar. Er moeten genoeg jonge docenten zijn om zo'n vernieuwing te ondersteunen, vindt ze. De atheneum brugklas van het Vitus is al met een pilot bezig.

Ook op het Christelijk Gymnasium Utrecht wordt binnen het brugklas-vak 'media' geëxperimenteerd met dertig iPads. Anne en de leerlingen vinden het leuk om met de iPads te werken door de nieuwe dynamiek die het apparaat met zich meebrengt. De schoolleiding wil de iPad op de boekenlijst zetten, Anne vindt echter dat het apparaat nog te weinig kan, er zit bijvoorbeeld nog geen tekstverwerkingsprogramma op. Hij vindt het nu vooral nog een gimmick. Anne voorziet ook problemen met betrekking tot docenten die geen onderscheid kunnen maken tussen leerlingen die voor school bezig zijn of alleen maar spelletjes spelen. De laptopkarren die de school tot zijn beschikking heeft voldoen volgens hem voorlopig.

Alle docenten van het Christelijk Gymnasium hebben een eigen laptop gekregen, Jeannette noemt dit 'propaganda'. Ook de docenten op het Zaanlands Lyceum kregen allemaal een laptop in bruikleen, voor de leerlingen zijn er laptopkarren, een mediatheek en een computerlokaal. De docenten van beide scholen stellen dat het onderwijs er nogal klassiek is ingericht en het bestuur nogal afwachtend tegenover nieuwe middelen staat. Johannes denkt dat er de eerstkomende vijf jaar geen iPads

zullen worden aangeschaft, 'eerst zien dan geloven' luidt het devies ten opzichte van digitale middelen op het Zaanlands Lyceum. Op beide scholen zijn in elk lokaal *smartboards* te vinden. Er zijn een paar *smartboards* op het Christelijk Lyceum Veenendaal, waar Ellen werkt, maar ze gebruikt liever de beamer.

Binnen de sectie verschilt het gebruik van nieuwe media sterk. Anne en Jeroen werken vrij veel met websites en YouTube, terwijl Jeannette er weinig mee werkt, alle drie doceren ze Nederlands op het Christelijk Gymnasium in Utrecht. Ook op het Zaanlands Lyceum verschilt het gebruik van nieuwe media sterk: Johannes maakt er op verschillende manieren gebruik van in zijn lessen terwijl Peter erg weinig met nieuwe media werkt.

4.3. ELO's en softwarepakketten

De scholen waarop de geïnterviewde docenten werken gebruiken allemaal een softwarepakket om hun administratie, cijfers, aan- en afwezigheid digitaal te registreren. Als Elektronische Leeromgevingen worden *It's learning* en de ELO van Magister, een apart tabblad binnen het softwarepakket, genoemd. De meningen over de ELO en de mate van gebruik ervan, lopen sterk uiteen. Jeannette gebruikt de ELO alleen als communicatiemiddel om te mailen met haar leerlingen, evenals Anne heeft ze de mail van haar ELO doorgelinkt naar haar privé-mail. Ze kopieert echter de studiewijzers voor de leerlingen en vindt het fijner om van hen opdrachten op papier te ontvangen. Peter gebruikt Magister alleen voor het invoeren van cijfers.

De andere docenten zetten studiewijzers en opdrachten op de ELO. Ook de mogelijkheid tot plagiaatcontrole wordt door veel docenten gebruikt. De ervaring van Jeroen L. is dat leerlingen vaak niet op de ELO kijken als hij hun huiswerk er op zet. Anne, Eva, Jeroen C. en Ellen laten hun leerlingen opdrachten inleveren via de ELO. De ELO zorgt ervoor dat het contact tussen docent en leerling laagdrempeliger is, volgens Eva. Ze kunnen me makkelijk 'even mailen'. Ook ligt er meer verantwoordelijkheid bij de leerling, voor huiswerk moeten ze zelf online kijken en inlevermomenten zijn flexibeler. Als iemand ziek is kan hij een opdracht gemakkelijk digitaal inleveren.

Follow-up in de les is belangrijk volgens Ellen. Zij laat haar leerlingen dikwijls de status van bepaalde mapjes zien. Door middel van '*name and blame*' laat ze zien hoe de inleverstatus van bepaalde groepjes eruit ziet. Ze maakt er ook mapjes met schrijfrechten voor de leerlingen in aan, zodat ze gemakkelijk met elkaar aan een project kunnen werken. Volgens Ellen is het belangrijk aan te sluiten bij de systemen die de leerlingen al gebruiken, ze maakt daarom geen Dropbox aan. Ze laat leerlingen liever opdrachten inleveren via *It's learning*, de ELO van het Christelijk Lyceum Veenendaal, maar geen nieuwe sites, anders moeten er weer nieuwe wachtwoorden worden aangemaakt en moeten ze nog iets checken.

Van een docent hoorde Johannes: 'ELO daar moet je niet aan beginnen, dat is chaos', dus de sectie Nederlands van het Zaanlands Lyceum gebruikt nu een Dropbox voor de schrijfopdrachten. Onlangs werden hij en z'n mededocenten, er door een andere docent op geattendeerd vaker de mail van de ELO te raadplegen. Er bleken mails van bezorgde ouders in de inbox te zitten die onbeantwoord waren.

4.4. Inzet websites in het literatuuronderwijs

Met name de websites literatuurgeschiedenis.nl, lezenvoordelijst.nl, filmpjes van uitzendinggemist.nl en dichtvorm.nl worden veel gebruikt door de docenten die meewerkten aan het interview. Ze verwijzen leerlingen door naar deze websites of laten ze in de les zien.

Johannes heeft elke leerling een eigen account laten aanmaken waarop ze hun 'eigen' digitale boekenkast kunnen vullen. Door de sectie Nederlands was het plan aangenomen om iedereen vanaf 3-vwo een account aan te laten maken. Onlangs hoorde hij docenten tijdens een sectievergadering toch weer vragen welk boek er klassikaal gelezen ging worden, dit strookt volgens Johannes niet met het idee van Lezenvoordelijst. Peter geeft ook aan websites te gebruiken bij zijn les: 'Die van Witte, weet je wel. Die gebruik ik af en toe eens in de les.' Hij verwijst leerlingen naar de site en bespreekt hun bevindingen in de klas. Als de website van Witte, lezenvoordelijst.nl, later in het interview aan hem wordt getoond, herkent hij hem in eerste instantie niet. Verder gebruikt hij Google of laat hij leerlingen zelf sites opzoeken in de les. Ellen roemt de website van Theo Witte omdat hij haar houvast geeft om aan leerlingen uit te leggen waarom ze sommige boeken hoger waardeert dan andere. Lezenvoordelijst is ook volgens Jeroen L. een uitkomst: 'Het is lastig om leesontwikkeling te begeleiden bij leerlingen.' In de vierde klas zegt hij tegen zijn leerlingen: 'Je zit nu op niveau 3 à 4, kijk eens of dat klopt met de boeken die je leest en kies boeken van de site die daarbij passen.' Jeannette print de lijst van Theo Witte uit voor leerlingen en behandelt hem klassikaal door telkens iets over een boek te vertellen. Als ook leerlingen een computer of iPad zouden hebben zou Jeannette de leerlingen sneller in de les naar zo'n website sturen.

Jeanine vindt de site van literatuurgeschiedenis.nl vaak te hoog gegrepen voor de havo-leerlingen. Voor de 'dagopening' gebruikt ze vaak poeziepaleis.nl. Een tijd lang heeft Eva gewacht tot het laatste deel van de site literatuurgeschiedenis.nl af was, ze vindt de structuur en opbouw van de site erg fijn. Ook maakt ze gebruik van websites van andere middelbare scholen zoals Het Assink Lyceum: www.hetassink.nl en cambiumned.nl. Die laatste site wordt ook door veel andere docenten gebruikt maar dan met name voor spelling- en grammatica-onderwijs. Eva gebruikt ook websites met prijsvragen als de Inktaap en de Jonge Jury of fragmenten van het televisieprogramma

Benaliboekt. Eva laat groepjes leerlingen weleens wiki's maken over een bepaalde periode. Die informatie kunnen leerlingen voor de toets dan weer van elkaar gebruiken. Ook Jeroen C. laat zijn leerlingen wiki's aanmaken, de voordelen zijn dat het praktisch is, de leerlingen productiever zijn en je aan de achterkant gemakkelijk kan zien wie wat heeft gedaan. Meeliftgedrag kan gemakkelijk worden opgemerkt. Hij verwijst leerlingen ook door naar de sites vproboeken.nl en leesmij.nu. Ook maakt hij veel gebruik van literatuurgeschiedenis.nl maar vindt het jammer dat er geen opdrachten meer bij worden geleverd, zoals in het begin wel het geval was. Hij zou het fijn vinden als er ook opdrachten aan de website van Theo Witte zouden worden gekoppeld.

Anne sommeert zijn leerlingen in 6-vwo naar iBooks te gaan en de teksten van Couperus te downloaden via hun telefoon. 'Dan kunnen ze niet zeggen dat ze de stencils zijn vergeten.' Leerlingen googelen tegenwoordig alles, volgens Anne. Hij moet ze echt aansporen om informatie in boeken of de mediatheek te zoeken. Anne heeft met de organisatie van WhyIlovethisbook.nl samengewerkt. Leerlingen uit 5-gymnasium hebben tijdens een les filmpjes van één minuut gemaakt, die vervolgens online zijn geplaatst.

Nieuwe media sluiten volgens Jeroen L. goed aan op de natuurlijke habitat van leerlingen, zelf dingen opzoeken is dynamischer dan uit boeken werken. Hij vindt dichtvorm.nl bijvoorbeeld interessant doordat je vanuit een ander medium naar tekst kijkt, ook de interpretatie van de kunstenaar die bij de filmpjes wordt gegeven vindt hij een toevoeging, je kunt dan vragen: vind je dat een adequate interpretatie. De website Puberpoëzie kent Jeroen L. niet en alleen al door de naam zou hij er niet naartoe gaan.

Ook bij Johannes roept de naam van de site aversie op. Hij heeft onlangs zijn tweede klas een krant laten maken naar aanleiding van een boek dat ze in groepjes van drie hadden gelezen. 'Ze zitten dan in de mediatheek en zoeken automatisch op bijvoorbeeld Wikipedia, omdat ze onderzoeken hoe het er in de Tweede Wereldoorlog aan toe ging. Er zat ineens een leerling op kranten.kb.nl te zoeken naar kranten uit 1700. Dat vinden ze allemaal zelf wel.'

Johannes wil volgend jaar iets doen met de site newsjack.in, daarop kun je een website invoeren, bijvoorbeeld Telegraaf.nl, waarvan alleen de lay-out overblijft die vervolgens kan worden ingevuld. Een nieuw medium moet iets toevoegen, leerlingen moeten er enthousiaster door worden en er sneller mee kunnen werken. Een site als dichtvorm.nl vindt hij niets: 'dat begint al bij de opening waar staat wie de verfilmingen heeft gemaakt als reclame voor het bedrijf'. Andere kritiek is dat leerlingen juist invulling kunnen geven aan literatuur en poëzie, terwijl dat op dichtvorm.nl al wordt gedaan. 'Verskil tussen filmpjes en woorden is dat woorden geen filmpjes meer nodig hebben.' Hij vindt het te gekunsteld, er is te veel nagedacht over hoe nieuwe media gekoppeld moet worden aan gedichten. Leerlingen zien dat ook. 'Het is een devaluatie

van een gedicht dat je er een filmpje bij nodig hebt om het tof te maken, maar misschien ben ik heel cynisch,' aldus Johannes.

Ellen laat leerlingen altijd eerst het gedicht lezen en bekijkt dan pas de verfilming met ze op dichtvorm.nl. Zij vindt dit juist een prettige manier om het over de interpretatie van het gedicht te hebben met de leerlingen. Ze gebruikt nieuwe media met name voor informatieoverdracht. Naast literatuurgeschiedenis.nl en Lezenvoordelijst.nl gebruikt ze de website Teleblik.nl. Ze vindt het ideaal dat je op onderwerp kunt zoeken.

4.6. YouTube

Naast lezenvoordelijst.nl en literatuurgeschiedenis.nl laat elke geïnterviewde docent weleens een YouTube-filmpje zien in de klas. Vaak ter introductie van een onderwerp, zo liet Johannes *The Holy Grail* van Monty Python zien en toonde Anne een filmpje van Tim Burton ter introductie van de Middeleeuwen. Jeannette vertoonde onlangs voor het eerst een filmpje via YouTube: Een fragment uit *De Wereld Draait Door* van een interview met Ernest van der Kwast en zijn moeder bij het boek *Mama Tandoori*. De trailer van *Fight Club* werd door Jeroen getoond ter verduidelijking van het onbetrouwbare perspectief. Trailers van boeken en boekverfilmingen worden vaker vertoond in de klas.

Johannes heeft 4-vwo'ers onlangs boektrailers laten maken in een reeks van zes lessen. Sommige leerlingen hebben zelf gefilmd en anderen gebruikten fragmenten uit films. Een voorbeeld is de trailer die zijn leerlingen maakten bij het boek *Robijnrood. Eindeloos Verliefd*. Van auteur Kerstin Gier.⁷⁰ Jeroen C. heeft zijn leerlingen met een soortgelijk project, *Boek en film*, laten werken. Het idee van dit project is dat een boekverfilming voor leerlingen toegankelijker is dan een boek.⁷¹

Johannes neemt de avond voor zijn les weleens een introductiefilmpje op van zichzelf, thuis voor de boekenkast. Daarin opent hij de les, neemt hij absente op en geeft hij leerlingen de beurt over bijvoorbeeld het onderwerp woordsoorten, 'een mega-saai onderwerp', aldus Johannes. Die filmpjes *beamt* hij de volgende dag in de les. 'Leerlingen vinden dat erg leuk en vragen aan het begin van de les: 'Heeft u weer een filmpje?' Het voordeel is dat ze 'muisstil' zijn als hij iets uitlegt op het filmpje omdat ze weten dat hij het daarna niet nog een keer uit gaat leggen.

De presentaties over stromingen die leerlingen hielden heeft Johannes opgenomen met zijn iPhone en stuurt hij de leerlingen door. Zo kunnen ze hun eigen presentaties beoordelen en het beter doen tijdens een volgende presentatie voor een cijfer. Hij schermt die YouTube-pagina's zo af dat alleen de leerlingen ze kunnen zien.

⁷⁰ Trailer die leerlingen van het Zaanlands Lyceum maakten tijdens de les van Johannes Visser: <<http://www.youtube.com/watch?v=LlzjhUqYNkg>>

⁷¹ Project Boek en Film ontwikkeld door het Eye Filminstituut. <http://www.cultuurplein.nl/voortgezet-onderwijs/lesidee%C3%ABn/media/boek-en-film>

Ook Ellen filmt weleens presentaties die leerlingen geven over literatuuronderwijs met haar telefoon, zodat leerlingen ze kunnen uploaden. Dat is nog een experiment vertelt ze, Ellen loopt continu tegen technische problemen aan: de telefoon raakt vol of ze heeft een slechte verbinding als ze filmpjes op YouTube wil zetten. Er is een camera aangeschaft op school dus Ellen wil het binnenkort nogmaals proberen.

Het vak media, dat Anne op het Christelijk Gymnasium Utrecht geeft, speelt in op de gemedialiseerde samenleving waarin leerlingen opgroeien. Hij heeft het er met leerlingen over wat het betekent dat ze de hele dag twitteren en waarschuwt leerlingen niet alle filmpjes die ze voor school maken op YouTube te plaatsen. 'Virtueel pesten en dat soort dingen zijn ook aanwezig, je bent naïef als je daar geen aandacht aan besteedt,' vindt Anne. De leerlingen zijn zelf ook bezig met het privacy-aspect, merkt hij. Dan vragen ze aan Anne of hij de filmpjes die voor Nederlands zijn gemaakt op YouTube zet. Anne: 'Nee natuurlijk niet, in ieder geval niet zonder jouw toestemming!' Scholen zijn aan de ene kant huiverig voor de privacy maar walsen er soms ook te makkelijk overheen, denkt Anne.

Jeroen C. vertelt dat docenten van andere vakken bij hem op school werken volgens het project 'Flip the classroom'. De docent neemt instructiefilmpjes op die leerlingen thuis via YouTube bekijken, vervolgens maken de leerlingen hun huiswerk in de klas. Jeroen wil hier ook mee gaan experimenteren maar vraagt zich af of het ook goed werkt voor literatuuronderwijs, hij kan zich er meer bij voorstellen voor spelling.

4.7. Facebook en Twitter:

Jeanine en haar collega's hebben een workshop gehad over nieuwe media op school. Ze facebookt en twittert privé, maar deze sociale media kan ze nog niet goed inzetten in haar lessen, hoewel ze dat wel graag zou willen. 'Ik weet gewoon niet goed hoe je dat met groepen moet doen.'

Met Facebook en Twitter doet Ellen ook niks in de les. Twitter heeft ze niet en ze vindt het wel fijn om Facebook voor haarzelf te houden. Ze laat ook geen leerlingen toe als 'vriend', oud-leerlingen wel. Collega's die wel leerlingen toelaten worstelen er mee dat ze de ene leerling wel en een andere liever niet willen toelaten en dat leerlingen tegen ze beginnen te chatten. 'Docenten en leerlingen zien dan toch elkaars vakantiefoto's over en weer ook al hebben ze het over school gerelateerde zaken,' merkt Ellen op. Een collega van haar is bezig met een facebookproject met leerlingen in Italië en Nederland, daar ziet ze wel iets in. Al weet ze nog niet precies hoe ze dit wil afbakenen. Zelf wil ze niet de *posts* van haar leerlingen op haar privépagina zien maar ze zou het positief vinden als bij leerlingen wel berichten over literatuuronderwijs op hun privépagina voorbij zouden komen. Jeanine worstelt met deze mogelijkheden. Enerzijds wil ze een facebookpagina voor school afschermen van de buitenwereld, anderzijds kan

het volgens haar positief werken als leerlingen vaker aan de literatuurles worden herinnerd.

Eva heeft het gevoel dat een opdracht als 'maak een samenvatting in de 140 tekens van Twitter' niet veel toevoegt. Ze ziet dit wel voor zich bij de hoofdgedachte van een zin, een karakterisering van het hoofdpersoon of het thema van een boek. Ze vraagt zich af of het middel dan een extra functie heeft of dat het middel wordt ingezet 'om het middel in te zetten'. Voor boekentips zou het eventueel kunnen worden ingezet, denkt ze.

Anne heeft het met kinderen over het gebruik van Facebook in de les gehad. 'Zij hebben zoiets van: 'blijf er af, Facebook is van mij,' stelt hij. Als je het met ze over literatuur wil hebben moet dat altijd via een 'interface' die aan school gelinkt is, dat vinden leerlingen prettig, signaleert Anne. Het moeten twee gescheiden werelden zijn volgens hem. Onlangs had hij bedacht om in het kader van Tirza een Facebookpagina aan te laten maken door leerlingen. Vervolgens keek hij zijn 5-gymnasium-klas rond en besloot het toch niet te doen. Toen hij ze het idee later voorlegde vonden ze het inderdaad geen goed plan: 'moeilijk om het moeilijk doen.' Ze hebben met pen en papier een dagboekfragment geschreven.

Als docent wil Anne ook niet op 'dat niveau' zitten, school moet een soort gezag uitstralen, volgens hem. De methodesite heeft vaak meer te bieden en Facebook en Twitter zijn van de leerling. Volgens Anne's collega Jeroen is het Facebookplan ook gestrand omdat de ouders van leerlingen ethische bezwaren hadden. Ze kwamen obstakels tegen: Facebook stelt dat er geen profiel voor een fictief personage mag worden aangemaakt, dat profiel zou vervolgens ook weer aan de privé-pagina van leerlingen moeten worden gekoppeld, dat riep vraagtekens op bij ouders.

Johannes heeft voor een klas een Twitter-account aangemaakt, tweederde van die klas had al Twitter. Als hij weet dat ze in de mediatheek les hebben meldt hij dat op Twitter en zegt hij dat ze het moeten doorgeven, na twintig minuten staat de klas dan braaf te wachten voor de mediatheek. Een handige 'back-up' vindt Johannes. Ook Jeroen C. wil volgend jaar een twitteraccount opzetten om contact te onderhouden met zijn leerlingen. Voor schooltoneel maakte Johannes een Facebookpagina aan, volgend jaar wil hij voor z'n klassen Facebookpagina's maken omdat beleving 'onwijs belangrijk is' bij het vak Nederlands. 'Als leerlingen ergens voor gaan kun je ze tien keer meer leren. Sociale media gebruik ik om de band met de klas te versterken. De klas merkt dat de docent ook buiten de les om veel voor ze doet,' verklaart Johannes het succes van de Facebook-pagina dat hij ervaarde. Hij kan zich voorstellen dat hij Tanja Janssens dialoog of leeskringen gaat digitaliseren. Hij ziet geen meerwaarde in een Facebookpagina over een boek, dat kunnen ze in een les ook: praten over een boek. Johannes wil binnenkort uitproberen alleen maar tweets te beamen en niks te zeggen in de les, leerlingen moeten

dan via hun mobieltje reageren. De leerlingen zeiden zelf dat het een hulpmiddel kan zijn, Johannes is benieuwd of dit zo werkt.

4.8. Blogs

Jeroen C. heeft een eigen educatief blog over onderwijs, dit blog is niet expliciet gemaakt voor leerlingen maar voor collega's en andere geïnteresseerden. Hij laat ook zijn leerlingen blogs maken, ze moeten daarop recensies schrijven over de boeken die ze hebben gelezen en reageren op elkaars weblogs. 'De voordelen zijn dat ze vroeger alleen voor mij schreven en nu ook voor elkaar. Het is praktisch: zowel de leerlingen als ik raken minder opdrachten kwijt. Alles staat paraat tijdens het mondeling, ze kunnen elkaar boeken aanraden en ze leren op elkaar te reageren.' In het begin vindt de helft van de klas het eng om blogs of wiki's te maken, is Jeroens ervaring. Hij besteedt er verschillende lessen aan, om ze te laten wennen aan het gebruik van deze nieuwe media. Voorheen zorgde Jeroen ervoor dat de blogs half afgeschermd waren, zodat de buitenwereld ze wel kon zien maar er niks aan toe kon voegen, een 4-vwo-leerling met interesse voor ict, was toen 'directeur blogs'. Tegenwoordig staan ze op de eigen site van de school.

Anne heeft een jaar of vier geleden een blog opgezet maar had toen niet zo'n handig blogprogramma. Toen hij laatst op een studiedag was liet een docent zijn eigen blog zien waar, volgens Anne, alleen maar onzin op stond. De reden dat die docent het had gedaan was omdat z'n leerlingen het zo leuk vonden. Volgens Anne heeft dit te weinig met de lesinhoud te maken.

4.9 Gebruik van nieuwe media bij vaardigheidsonderwijs:

Peter, Jeannette en Jeanine gebruiken geen nieuwe media binnen het vaardigheidsonderwijs. Jeanine zou dat wel willen maar weet niet wat er beschikbaar is. Anne, Eva en Ellen gebruiken Cambiumned.nl voor taal en spelling. Johannes gebruikt wel cambiumned.nl voor spelling maar hij vindt het eigenlijk gênant dat dit een veelgebruikte site is voor spelling. De site loopt volgens hem erg achter bij de huidige internetontwikkelingen. Digischool vindt hij ook redelijk achterhaald, hij weet precies hoe een goede website eruit zou moeten zien maar die is er nog niet. Johannes' ideaal zou een instaptoets voor spelling zijn waarbij door de computer wordt berekend op welk niveau de leerling zit. De leerling klikt door naar een instructiefilmpje en klikt daarna door naar de opdracht. Als hij de spellingsregels niet onder de knie heeft gaat hij door naar uitleg, zijn de regels wel duidelijk, dan gaat de leerling verder. In dat geval zouden nieuwe media echt een voordeel hebben omdat de computer automatisch differentieert, volgens Johannes. 'Computers kunnen berekenen waar je wel en niet goed in bent.' Onlangs vond hij de website www.bubbl.us waarop mindmaps kunnen worden

gemaakt, de leerlingen van iemand die er al mee werkt zijn er enthousiast over en volgens Johannes zijn mindmaps bij een tekst veel zinniger dan vragen maken bij een tekst.

Ellen gebruikt niet veel nieuwe media bij lezen en schrijven. Wel raadt ze de site tioschrijven.nl aan, een digitale methode voor spelling, formulering en schrijfvaardigheid, waarbij kinderen volledig digitaal werken. Jeroen C. heeft wel eens gekeken op de website van Cambiumned.nl maar was daar niet zo enthousiast over. Hij zou wel graag leerlingen schrijfopdrachten laten maken met GoogleDocs. Daar gaat hij volgend jaar mee beginnen. Jeroen L. maakt gebruik van beterspellen.nl.

4.10 Inzet eigen middelen van leerlingen in de les

Zowel bij Anne, Jeanine, Jeroen L., Jeroen C. als Johannes maken leerlingen weleens gebruik van hun mobiele telefoon voor het opzoeken van woorden in het woordenboek of het bezoeken van een website. Als leerlingen misbruik van deze vrijheid maken worden ze terecht gewezen. Mobiele telefoons worden officieel niet toegestaan in de les, maar volgens Jeanine wordt dit een dagtaak als je er op gaat letten. Zij stelt dat het voor de leerling net zo iets is als 'doe je pen weg'. Jeanine vindt dat telefoons moeten kunnen functioneren in de les.

Johannes laat leerlingen weleens iets op hun eigen mobiel typen, daar gaat hij misschien mee stoppen omdat er 'drie keer zoveel typefouten worden gemaakt.' Johannes: 'Ze zijn niet gewend om heel correct Nederlands op hun telefoon te typen, je zou kunnen veronderstellen dat ze denken: Het is toch maar mijn telefoon, het maakt niet zoveel uit hoe ik het schrijf.' Als ze Word (ED: *wordprocessing software*, Microsoft) gebruiken schrijven ze volgens hem wel goed, in mails weer minder.

Johannes: 'het zou interessant zijn te onderzoeken hoeveel fouten leerlingen maken bij welk medium'. Er komt ook een verbod op telefoons op het Zaanlands Lyceum. Johannes is daar voorstander van omdat leerlingen snel zijn afgeleid. Hij zou het goed vinden als leerlingen aan het begin van de les hun telefoons in een bak moeten stoppen.

Ellen vindt het 'een beetje gedoe' dat leerlingen officieel geen mobiel mogen gebruiken in de klas, als ze iets mogen opzoeken in de mediatheek mogen ze dat van mij ook op hun mobiel doen. Dat laatste heeft ze dan liever omdat ze dan nog over de schouder van de leerlingen mee kan kijken.

4.11 Veranderd taalgebruik door digitalisering

Slechte interpunctie en ook het onjuist gebruik van 'me' in plaats van het bezittelijk voornaamwoord 'mijn' is volgens Eva, Johannes en Anne debet aan het veelvuldige gebruik van nieuwe media. Eva: 'Leerlingen zijn verbaasd als ik zeg dat "me vader" niet

goed is.' Anne laat zijn leerlingen in de 1^e klas weleens gedichten maken met sms-taal of sms-poëzie. Vooral om het taalgebruik te bespreken dat via nieuwe media wordt gebezigd. Hij is fel tegen smiley's in verslagen 'dat doen leerlingen als ze iets heel leuk vinden.' Jeroen laat leerlingen bij taalkunde wel met sms-taal werken. Johannes heeft weleens gedebatteerd met leerlingen over sms-/msn-taal. 'Leerlingen vinden dat zelf ook een heel interessant grensgebied is zijn ervaring,' merkt hij op.

4.12 Kritiek op nieuwe media

Peter vindt de filmpjes 'zo educatief' en te lang duren en Johannes denkt dat de nieuwigheid ook weer van de nieuwe media af kan gaan. Leerlingen willen ook gewoon les van een docent. De verleiding en afleiding vindt Jeanine negatief aan nieuwe media. Ook Ellen vraagt zich soms af of ze bijdraagt aan die afleiding door al die filmpjes te laten zien in de les? Aan de ene kant is dat heel leuk maar je creëert nog meer verstrooiing en ze moeten ook leren zich te concentreren.

Een van de uitdagingen voor leraren van het vak Nederlands is leerlingen leren om bronnen rustig te lezen. 'Ze moeten rustig zitten, zichzelf afsluiten en gewoon maar eens bronnen te lezen,' vindt Ellen. De grootste uitdaging is die concentratie en aandacht bij te brengen aan kinderen, dat hebben ze ook nodig om te slagen bij een vervolgstudie, er is verdieping nodig. Anne beaamt dit: 'Nieuwe media zijn snel en eisen een andere concentratiespanne. Een ander gevolg is, volgens hem, dat de leerlingen opgroeien in een tijdperk waarin ze niet meer echt leren lezen. 'Dus ik denk dat het grote gevolg van nieuwe media is dat boeken steeds oudere media worden en je steeds meer moeite moet doen om die kloof te dichten,' legt Anne uit. Hij merkt op dat leerlingen zelf vaak met gedichten van gedichtenweb.nl komen maar dan niet goed het onderscheid kunnen maken tussen een gedicht van een erkende dichter of een amateur. Ook Ellen vindt dat leerlingen zich niet altijd bewust zijn van de herkomst en betrouwbaarheid van de bron. Ellen: 'In de onderbouw komen ze serieus aan met recensies van Bol.com en Scholieren.com.'

Johannes stelt: 'Mijn leven is nieuwe media, ik ben ermee opgegroeid en weet waar ik het zelf voor gebruik. Ik denk niet "God, hoe ga ik dit nu eens in een nieuwe media-vorm gieten".' Het is volgens Johannes moeilijk om te zien wanneer leerlingen achter de computer met school bezig zijn 'of een beetje lamlendig zitten te kijken naar wat ze leuk vinden.' Jeanine merkt op dat leerlingen zelf terughoudend zijn als het gaat om het gebruik van de mobiele telefoon voor Nederlands. Jeanine: "Ze zeggen zelf: "dan gaan we allemaal spelletjes doen.""

Johannes vindt het gevaarlijk om tekst alleen digitaal te behandelen, omdat hij denkt dat je over veel dingen heen leest als je een tekst niet van papier, maar van de glanzende achtergrond van een scherm leest. 'Nieuwe media dragen nog niet bij aan een

betere didactiek. Ze gaan niet literatuurgeschiedenis beter snappen door nieuwe media,' denkt hij. Daarnaast vindt hij dat de literatuurgeschiedenis van Dautzenberg meer statuur geeft aan literatuurgeschiedenis dan een website als literatuurgeschiedenis.nl. Nieuwe media in het literatuuronderwijs zijn volgens Johannes niet zo revolutionair.

Johannes, Anne, Jeroen L. en Jeroen C. merken op dat nieuwe media een meerwaarde moeten hebben. Zij vinden dat nieuwe media inhoudelijk niet zoveel veranderen aan het literatuuronderwijs maar met name praktische middelen kunnen zijn. Anne: 'Kinderen zijn heel allergisch voor wat in de 'nieuwe media'-wereld *chocolate covered broccoli* heet, als ze erachter komen dat iets er hip uitziet maar eigenlijk oude meuk is.' Johannes merkt op dat het niet zo moet zijn dat docenten een middel gebruiken om het middel te gebruiken. Nieuwe media moeten iets toevoegen. De docenten zijn het erover eens dat een bevoegen docent nog altijd meer verschil kan maken dan nieuwe media.

4.13 Positieve ervaringen met nieuwe media

Jeanine denkt dat nieuwe media ervoor zorgen dat leerlingen gemotiveerder en meer betrokken zijn bij het vak. Het contrast tussen hun belevingswereld en het onderwijs is volgens haar veel te groot: 'Leerlingen gebruiken 7 uur per dag hun mobieltje en in de les moet hij uit,' aldus Jeanine. Voormalig onderwijzer Erno Mijland heeft haar gewezen op GoogleDocs en de mogelijkheden van sociale media, volgens Jeanine fantastische initiatieven. Ook Jeroen C. wil leerlingen volgend jaar laten werken met GoogleDocs, ideaal voor het samenwerken aan een tekstbestand, volgens hem.

Eva vindt de inzet van nieuwe media heel positief, leerlingen zijn volgens haar actiever met de stof bezig. Ze is er voorstander van om materiaal op verschillende manieren aan te bieden. Jeannette signaleert dat sommige leerlingen meer visueel zijn ingesteld en dat voor hen literatuuronderwijs via filmpjes en nieuwe media beter werkt.

Nieuwe media vindt Eva vooral ook praktisch in gebruik. Leerlingen raken hun uitgetypte opdrachten minder snel kwijt, het contact met de leerling is laagdrempelig, dankzij de snelle mailverbinding van de ELO, en Eva hoeft zelf niet zoveel papierwerk mee naar huis te nemen. Ook differentiëren tussen leerlingen is gemakkelijker geworden door nieuwe media, vindt ze. 'Ze kunnen schema's van oorzaken en gevolgen maken, samenvattingen schrijven en woordjes laten matchen. Eva denkt dat die mogelijkheden nog groter worden als er met een *tablet* wordt gewerkt. Ook zien leerlingen auteurs minder als 'een oude man met een pijp', volgens Eva, 'ze zien door televisiefragmenten en websites dat jonge schrijvers met hun tijd meegaan.'

Anne stelt dat docenten zichzelf tekort doen als ze bij Nescio alleen maar aantekeningen laten maken en leerlingen niet doorsturen naar de site van de DBNL. De

afwisseling vinden leerlingen over het algemeen leuk, ook is literatuurgeschiedenis volgens Anne makkelijker terug te halen voor de leerling dankzij nieuwe media.

Johannes is van mening dat alles wat je digitaal kan doen ook op papier kan. Het voordeel van digitaal werken kan volgens hem zijn dat leerlingen sneller werken: 'Je kan hyperlinken en dus sneller bladeren, het kan zijn dat leerlingen er enthousiaster of positiever door worden. Een ander voordeel is dat leerlingen iets terug kunnen kijken als ze het niet in één keer snappen. Ook kun je heel makkelijk instructiefilmpjes maken.

Afwisseling bevordert de motivatie van leerlingen ook volgens Ellen, literatuurgeschiedenis wordt volgens haar toegankelijker door de media. 'Ze kunnen ook thuis literatuur opzoeken en ook filmpjes dragen bij aan het tijdsbeeld van literatuur,' vindt Ellen. De interviewkandidaten zijn het erover eens dat de docent voor het enthousiasmeren van leerlingen nog altijd belangrijker dan nieuwe media.

4.14 Gewenst nieuw medium

Jeanine: een heel laagdrempelige, literatuurgeschiedenis website met een link naar nu, voor de havo. Eva zou graag een recensiewebsite zien over verschillende boeken, speciaal voor leerlingen. Er is volgens Anne vooral behoefte aan meer samenwerking tussen de soft- en hardware-kant in het onderwijs, dat merkte hij al toen hij bij uitgeverij Wolters Noordhoff werkte. Anne: 'Er is een communicatiekloof tussen de mensen die de inhoud van het boek maken en de mensen die de software ontwerpen.' Johannes geeft eenzelfde antwoord: 'Er zijn geen mensen die er verstand hebben van nieuwe media en het vak Nederlands.' De sites die er nu zijn vindt hij achterhaald. Ze beginnen volgens hem allemaal als een boek: bovenaan de webpagina begint de tekst waarna je verder naar onder moet scrollen. Hij is van plan om zelf een site te ontwikkelen. Johannes denkt dat digitale spelletjes om literatuurgeschiedenis beter te onthouden goed zouden kunnen werken. De opzet van zulke games hebben volgens Johannes dan vooral met de werking van de hersenen te maken. Jeroen C. denkt dat een interactief middel waarbij leerlingen kunnen communiceren met de auteur van een boek zinvol zou kunnen zijn. De afstand tussen leerling en boek wordt dan kleiner. Ook heeft hij grote verwachtingen van interactieve boeken. Jeroen C.: 'Er is een boek met chocola in de titel.' Hij doelt op *Alles is van chocola* van Sidney Vollmer. 'De vele mogelijkheden die de app bij het boek biedt zullen leerlingen aanspreken,' denkt Jeroen.

4.15 Internationaal onderwijs

Doordat Hylkje sinds twee jaar in Nederland woont geeft ze via Skype haar Nederlandse literatuurlessen aan de internationale leerlingen in Engeland. De leerlingen zijn erg gemotiveerd. Hylkje: 'Ik heb zelfs het idee dat de leerlingen geconcentreerder zijn als ze me op het scherm zien dan wanneer ik in de klas ben.' Hylkje logt in als de leerlingen

Nederlands hebben, onlangs ontdekte ze dat ze samen met de leerlingen naar een YouTube filmpje van W.F. Hermans kon kijken. Huiswerk geeft ze op per mail.

Hylkje is nog zoekende of ze volgend jaar een taalblog, dropbox of Facebookpagina voor leerlingen wil gaan gebruiken in de klas. Waarschijnlijk wordt het een dropbox waarop leerlingen opdrachten kunnen inleveren, waardoor ze, volgens Hylkje, een portfolio kunnen opbouwen. Iets dergelijks bestaat al: via het intranet van de school, dat heet 'het forum', kunnen ouders resultaten van leerlingen inzien. Hier moet ze de cijfers van de leerlingen invoeren, ook moet ze dan de cijfers nog apart invoeren op de site van de overkoepelende organisatie IB.

Hylkje maakt gebruik van de sites sparknotes.com, de site van het Max Havelaar museum, literatuurgeschiedenis.nl, collegenet.nl, beterspreken.nl, studentensamenvattingen.com, de weblog van Wim Kleisen: wimkleisen.weblog.nl, van DBNL.nl kopieert ze teksten en ze heeft via turnitin.com een abonnement voor plagiaatcontrole. Ze vindt het geweldig dat iedereen op haar school sinds dit jaar een iPad heeft gekregen. De parttime docenten krijgen er in augustus een, Hylkje heeft dan ook een cursusdag om met de tablet te leren werken. Al heeft ze wel het idee dat de iPads ook een promotiepraatje zijn.

Leerlingen zijn volgens haar visueel ingericht, ze verwijst leerlingen weleens naar uitzendinggemist.nl zodat ze de Nederlandse schrijvers ook zien. Ze ervaart geen negatieve kanten van nieuwe media, alleen dat het af en toe niet werkt. In speciale situaties, ziekte, afwezigheid of extra les acht ze Skype ook bruikbaar in Nederlands literatuuronderwijs. Met name de afwisseling van nieuwe media vinden leerlingen leuk. 'Iemand die eigenlijk niks aan *De Aanslag* van Harry Mullisch vindt kun je nog wel met een filmpje over de tweede wereldoorlog interesseren,' volgens Hylkje. Ze is vooral nog op zoek naar filmpjes en informatie over auteurs. Elk jaar laat ze een filmpje van Robert Long zien die vertelt over taalgeschiedenis. Het gaat haar te ver om met leerlingen over sms/msn-taal te praten, ze zijn al lang blij als ze 'normaal Nederlands' kunnen spreken.